

РОБОЧИЙ ЗОШИТ

для учнів лінгвістичної школи
Малої академії наук України

Морфологія.

Частина 2

Київ – 2018

РОБОЧИЙ ЗОШИТ
для учнів лінгвістичної школи
Малої академії наук України

Частина II

Морфологія

Київ – 2018

Автори:

Гальона Наталія Павлівна — кандидат філологічних наук, професор кафедри української мови факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Сулима Олеся Петрівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Рецензенти:

Дудко Ірина Володимирівна — кандидат філологічних наук, професор кафедри української мови факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Костенко Наталія Іванівна — учитель-методист спеціалізованої школи № 7 імені М. Т. Рильського м. Києва

Редакційна колегія:

О. В. Лісовий, к.філос. н., Т. В. Пещеріна, Н. М. Чепурко

Робочий зошит містить теоретичний матеріал, практичні завдання і тести з розділу «Морфологія» курсу «Сучасна українська літературна мова» і призначений учням лінгвістичної школи МАН України.

Посібник відповідає навчальній програмі курсу за вибором «Лінгвістика. Науково-дослідницький аспект» (Київ, 2016) і містить практичні завдання і тести базового та поглибленого рівнів. Тести закритого типу розміщені відповідно до тем курсу і мають одну або кілька правильних відповідей.

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Робочий зошит містить теоретичний матеріал, практичні завдання і тести з розділу «Морфологія» курсу «Сучасна українська літературна мова» і призначений учням лінгвістичної школи МАН України.

Посібник сприятиме засвоєнню теоретичних основ та літературних норм граматики сучасної української мови, виробленню вмінь ефективного застосування мови в усному і писемному спілкуванні. Він також має на меті закріплення та контроль знань учнів лінгвістичної школи МАН України з морфології української мови.

Зміст посібника спрямовано на поглиблення знань з української мови, розвиток навичок самостійного наукового пошуку та залучення учнів до наукової роботи в галузі україністики.

Посібник відповідає навчальній програмі курсу за вибором «Лінгвістика. Науково-дослідницький аспект» (Київ, 2016) і містить практичні завдання і тести базового та поглибленого рівнів. Тести закритого типу розміщені відповідно до тем курсу і мають одну або кілька правильних відповідей.

Тема 1. ІМЕННИК. ОСОБЛИВОСТІ ВІДМІНЮВАННЯ ТА ВЖИВАННЯ ІМЕННИКІВ

1. Категорія роду. Рід відмінюваних і невідмінюваних іменників української мови.
2. Категорія відмінка іменника. Первинні та вторинні значення відмінків.
3. Поділ іменників на відміни та групи.
4. Уживання закінчень родового відмінка однини.
5. Форми кличного відмінка.

Практичні завдання.

Тема 2. ПРИКМЕТНИК. ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ТА ВЖИВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

1. Значеннєві групи прикметників.
2. Творення присвійних прикметників.
3. Правопис суфіксів *-ов*, *-ев*, *-єв* у відносних прикметниках.
4. Творення форм ступенів порівняння якісних прикметників.

Практичні завдання.

Тема 3. ЧИСЛІВНИК. ВІДМІНЮВАННЯ ТА СПОЛУЧУВАНІСТЬ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

1. Типи відмінювання числівників.
2. Сполучуваність числівників з іменниками.

Практичні завдання.

Тема 4. ЗАЙМЕННИК. ПРАВОПИС ТА ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ

1. Розряди займенників за значенням.
2. Правопис займенників.
3. Особливості відмінювання займенників.

Практичні завдання.

Тест. Іменні частини мови

Тема 5. ДІЄСЛОВО

1. Форми дієслова.
2. Категорія виду.
3. Категорія часу.
4. Категорія способу. Творення форм наказового способу дієслова.
5. Дієвідмінювання дієслів.
6. Творення та вживання дієприкметників активного й пасивного стану.
7. Дієприслівник як незмінна форма дієслова.
8. Складні випадки дієслівного керування та вживання дієслівних форм.

Практичні завдання.

Тема 6. ПРИСЛІВНИК

1. Групи прислівників за значенням.
2. Творення форм ступенів порівняння прислівників.
3. Правопис прислівників.

Практичні завдання.

Тест. Дієслівні форми. Прислівник.

Тема 7. СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

1. Прийменник. Правопис та вживання прийменників.
2. Сполучник. Сполучники сурядні та підрядні. Правопис сполучників.
3. Частка та її функції в мові. Правопис часток.
4. Написання частки НЕ з різними частинами мови.

Практичні завдання.

Тест. Службові частини мови

Тема 1.

ІМЕННИК. ОСОБЛИВОСТІ ВІДМІНЮВАННЯ ТА ВЖИВАННЯ ІМЕННИКІВ

1. Категорія роду.

Рід відмінюваних і невідмінюваних іменників української мови

Іменник – це самостійна повнозначна частина мови, яка має граматичне значення предметності й виражає його за допомогою граматичних категорій роду, числа та відмінка, наприклад, *книга, звук, вибір, підпис, прагнення*. Іменник відповідає на питання *хто? що?* У реченні зазвичай виконує роль підмета або додатка, рідше – обставини, неузгодженого означення, частини складеного іменного присудка.

Категорія роду – це незалежна та класифікаційна (постійна, незмінювана) категорія, що полягає у закріпленій родовій належності будь-якого іменника, крім тих, що кваліфіковані, як *Pluralia tantum*, або множинні, тобто не мають форми однини (*двері, солодоці, штани, канікули*).

Рід іменника можна визначити:

- за формами називного та деяких непрямих відмінків (закінчення **-а(-я)** у називному відмінку та **-у(-ю)** у знахідному мають іменники жіночого роду): *країна, дівчина, стаття*;
- за особливостями суфікса (суфікси **-тель, -ач, -ар(-яр)** вказують на особу чоловічої статі, а суфікс **-к-** часто є показником іменників жіночого роду): *вихователь, викладач, лікар, книжка, дужка, співачка*;
- за значенням (іменники *коза, курка* позначають істот жіночого роду);
- за синтаксичними зв'язками в реченні (іменник *панно* середнього роду, і в реченні залежні від нього слова набувають відповідних родових ознак: *велике панно*).

Основним показником роду є флексія, або закінчення. Проте навіть те саме закінчення може вказувати на різну родову належність суб'єкта, явища, предмета, що відображено передусім у виділенні відмін в українській мові. Зокрема, до I відміни належать іменники жіночого, чоловічого та спільного родів із закінченням **-а, -я**, пор.: *дружина – воєвода – листоноша*. До різних відмін, проте з однаковими формальними показниками, зараховують іменники з нульовим закінченням. Пор.: *лебідь – молодь, місяць – міць* тощо. Тому для покласифікування важливим є врахування і семантики слів.

До **чоловічого роду** в українській мові належать іменники, що в називному відмінку мають **нульове** закінчення, рідше – закінчення **-о, -а**: *крик, вибір, хлопчик, виняток, наплічник, розмовник, дядько, батько, Михайло, Микола, Хома*.

Проте слід запам'ятати деякі іменники чоловічого роду, щоб уникнути граматичних помилок у мовленні: *нестерпний біль, важкий кір, високий ступінь, другий степінь, гіркий полин, черговий запис, хронічний нежить, літній розпродаж, акційний продаж, червоний висип, злий собака, приємний шампунь, білий тюль, високий насип, український степ, старий рукопис, перевиданий літопис, Східний Сибір, монументальний живопис, математичний дріб, вітальний туш, порожній бутель*. У родовому та орудному відмінках ці іменники мають відповідні закінчення: *полину, дробу, ступеня, болю, продажу, нежитю; полином, дробом, ступенем, болем, продажем, нежитем*.

До чоловічого роду традиційно зараховують і назви професій, посад, звань: *біолог, декан, директор, доцент, прокурор, професор, режисер, суддя, філолог*.

До **жіночого роду** належать іменники, що в називному відмінку мають закінчення **-а, -я**, рідше – **нульове** закінчення: *буква, бязь* (тканина), *гуаш, заводь, заполоч* (нитки для вишивання), *миша, нехвороц* (трава), *провесінь, путь, скрижаль, туш* (фарба), *шагрень* (шкіра) та ін.

Іменники **спільного роду** мають значення двох родів – чоловічого та жіночого, чоловічого – середнього, жіночого – середнього. Вони називають людей за характерними діями, заняттями, рисами характеру, поведінки: *гуляка, задирака, заїка, знайда, каліка, ледацюга, листоноша, невдаха, нездара, нероба, писака, підлиза, плакса, потвора, прибулда, причепа, роззява, рюмса, сирота* та ін. Спільного значення роду можуть набувати прізвиська на **-енко, -ук(-юк)** та на **голосний**: *Михайленко, Коваленко, Гордійчук, Вознюк, Ворона* (прізвисьце). На рід таких іменників вказує контекст (залежні слова, форми дієслова тощо): *цей писака і ця писака, прийшов гуляка і прийшла гуляка, він – ледацюга і вона – ледацюга, прийшла Михайленко і прийшов Михайленко*.

Найскладніше визначити рід невідмінюваних іменників іншомовного походження, а тому варто запам'ятати такі правила:

- назви **осіб** набувають родової ознаки відповідно до статі: *висока леді, ця мадам, галантний мес'є*;
- до **чоловічого роду** належить більшість назв тварин: *какаду, кенгуру, коала, поні, шимпанзе*, а також назви професій та осіб чоловічої статі за різними ознаками: *аташе, круп'є, кюре, порт'є, ідальго*;
- до **середнього роду** належать переважно назви неістот: *бароко, резюме, метро, манго, авокадо, цунамі*;
- **власні** назви зберігають рід загальних назв: *Жорж Санд* (письменниця) – ж.р., *Золя* (письменник) – ч.р., *Перу* (республіка) – ж.р., *Гельсінкі* (місто) – с.р., *Кіото* (місто) – с.р., *Кіліманджаро* (гора) – ж.р., *Борнео* (острів) – ч.р., *Конго* (країна) – ж.р., *Балі* (острів) – ч.р.;
- назви сортів, видів, марок мають рід того предмета, якому вони належать: *кольрабі* (капуста) – ж.р.; *торнадо* (вітер) – ч.р.; *гінді, урду* (мова) – ж.р.

Проте в сучасній українській мові є іменники, що виявляють варіантність родової належності: *клавіш – клавіша, зал – зала, африкат – африката, змій – змія, птах – птаха*. Рід таких іменників легко визначити за граматичними ознаками (закінченням).

2. Категорія відмінка іменника. Первинні та вторинні значення відмінків

Категорія відмінка – це граматична словозмінна категорія, що слугує засобом вираження синтаксичних зв'язків іменника з іншими повнозначними компонентами речення. Ця категорія реалізована у структурі речення, тому її часто називають морфолого-синтаксичною.

Сукупність усіх відмінкових форм одного слова називають **парадигмою**. Відмінкова парадигма іменника – семиграмемна, тобто об'єднує сім форм. Називний відмінок називають прямим, решту відмінків – непрямыми.

Формально відмінкове закінчення може бути матеріально вираженим (*рук-а, руц-і, рук-ою*) або нульовим (*ліс, земель*).

Називний відмінок

Первинною функцією називного відмінка є **суб'єктна**, втілювана в підметі двоскладного речення, який називає діяча, суб'єкта дії або стану: *Сади рясні похилились* (Т. Шевченко); *Вітер збиває білий цвіт з дерев* (Леся Українка).

Вторинні функції називного відмінка:

— **називна** (головний член односкладного називного речення): *Вікно. Сніги* (П. Тичина); *Темна ніч. Шляхи. Діброва* (А. Малишко);

— **предикативна** (складений іменний присудок): *Дід Захарко колись був коваль* (О. Довженко); *Світлі вчинки — то наші мечі* (П. Грабовський);

— **атрибутивна** (функція прикладки): *За що ж розгнівалася мати-природа?* (М. Вороний); *Гуртом схвильовані і раді зійшли по сходах інституту в своїм зеленому Київ-граді* (М. Вороний).

Родовий відмінок

Первинна функція родового відмінка – об'єктна (прямий додаток). Це форми об'єкта дії, коли родовий 1) позначає частину від цілого: *Прийдем додому, здоїмо коровку, дам вам молочка* (М.Кропивницький); 2) уживається при запереченні (дієслово має частку **не**): *Ой, не шуми, вітре, вітре з України, і не край ти серця, дум моїх не рви* (В.Сосюра); *Я не люблю ненависті в собі* (Д.Павличко); 3) тотожний знахідному: *купити хліб – купити хліба, писати листа – писати лист* тощо.

Вторинні функції родового відмінка пов'язані з синтаксичною роллю:

— непрямого додатка: *Хай зречеться він усіх життєвих дрібниць* (О.Довженко); *Розчинив я для пісні і серце, й вікно, як зіниці до ночі міської* (В.Сосюра);

— неузгодженого означення: *У цих садах, в сонатах солов'їв він чує тихі кроки бракон'єра* (Л.Костенко); *Кохана – ніби куц бужку* (В.Стус); *Зими убогий маскарад притлумив сон життя* (В.Стус);

— обставини часу: *Двадцятого квітня йшов дощ* (С.Жадан); *Цієї ночі, може, сніг впаде* (О.Забужко);

— обставини місця: *Сидимо біля погаслого вогнища* (В.Стус); *Тоді зійшлись до стаї всі вівчарі і сіли біля живого вогню* (М.Коцюбинський);

— обставини причини: *Я згоряю від ніжності* (О.Забужко).

Давальний відмінок

Первинні функції:

— адресат дії (непрямий додаток), тобто виражає особу або предмет, для яких або на користь яких відбувається дія: *Підземні надра й горді гори скорились людям* (М.Рильський); *Тато розломив той окраєць надвоє, половину дав Григорієві в школу* (Г.Тютюнник);

— об'єкт дії або стану (непрямий додаток при дієсловах *допомагати, дякувати, заважати, надокучати, вірити, служити, прислужувати* тощо): *допомагати матері, надокучати сестрі, вірити товаришеві*.

Вторинні функції:

— суб'єкт стану (непрямий додаток в односкладному безособовому реченні): *Згадалось Тоні...* (О.Гончар); *Не спалося дівчині* (М.Грушевський);

— об'єкт зі значенням присвійності при віддієслівних словах (девербативах): *У центрі старої Горлівки відомий пам'ятник донецькому богатиреві Микиті Ізотову* (Г.Тютюнник).

Знахідний відмінок

Форма знахідного відмінка (безприйменикова) має єдине пряме значення – об'єктне (прямий додаток) і поєднується з перехідними дієсловами: *Вечірній обрій опустив завісу* (Л.Костенко); *Я вірші став писать під вечір золотий* (В.Сосюра).

Основні вторинні значення знахідного відмінка:

— суб'єкт стану (прямий додаток в односкладному безособовому реченні з дієсловами *лихоманити, морозити, тіпати, нудити, трясти, трусити* тощо): *Софіюку аж тіпало від образи та злості* (А.Дімаров);

— обставина місця (локатив): *Треба вбрати, кохана, ці шкури... і рушати на південь...* (Ю.Іздрик); *За плечима у нього – зачинена брама до Раю* (О.Забужко);

— обставина часу (темпоратив): *Три ночі не спав, нічого майже не їв* (Л.Костенко); *Озирніть на хвилюку – таж ми в цьому залі одні* (О.Забужко);

— обставина мети: *Ми ховаємо в кишенях тютюн про запас* (Ю.Іздрик).

Орудний відмінок

Інструментальна функція (знаряддя дії або засіб пересування) – єдина первинна функція форми орудного відмінка іменника: *писати олівцем, прибув автомобілем, подорожувати потягом, пливти човном*.

Форма орудного відмінка, крім того, може мати значення:

— суб'єкта дії (діяча): *Село кілька разів згорало дощенту, але знову й знову відроджувалося людьми* (П.Гуріненко);

— обставини місця (локатив): *А над твоїм одвірком світиться на місяці маленька підкова* (С. Жадан);

— обставини часу (темпоративу): *Що це чути ночами над нами в куряві Чумацького шляху?* (Д. Павличко);

— обставини способу дії, порівняння (такі конструкції можна трансформувати в порівняльні звороти: *летіти стрілою* – *летіти, як стріла*, *брови шнурочком* – *брови, як шнурочок*): *Пізно увечері впав сніг бинтами бруду на груди* (С.Жадан); *Ти завжди ставилась до цього з підозрою, Маріє* (С.Жадан);

— частини складеного іменного присудка: *Хто мене поставив сторожею серед руїн і смутку?* (Леся Українка).

Місцевий відмінок

Для словоформи місцевого відмінка первинними є локативне і темпоральне значення: *На вогні печеться м'ясо. В казані окріп переливається* (В. Стус).

Форма місцевого відмінка у вторинних функціях має такі значення:

— об'єкта: *Сіль запекалася на твоїх пальцях* (С. Жадан); *І на темному тілі кристали сліпучої солі проступають, як рештки сухих перепалених сліз* (О. Забужко).

Кличний відмінок

Форма кличного відмінка виконує первинну апелятивну функцію (звертання до адресата мовлення): *Марфо, дитинко, що з тобою?* (Л. Костенко); *Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину* (В. Симоненко).

У художньому мовленні словоформа кличного відмінка виконує апелятивно-експресивну функцію (звертання до неістот або риторичні звертання): *Думи мої, думи, лихо мені з вами!* (Т Шевченко); *Верни до мене, пам'яте моя!* (В. Стус).

3. Поділ іменників на відміни та групи

В українській мові визначають *чотири типи відмінювання* іменників: першу, другу, третю та четверту відміни. Перша і друга відміни мають ще по *три різновиди відмінювання*: тверду, м'яку та мішану групи.

До **I відміни** належать іменники жіночого, чоловічого та спільного роду із закінченням **-а (-я)**, наприклад, *земля, межа, Ілля, Микола, суддя, невдаха*.

До **II відміни** належать іменники чоловічого роду з **нульовим** закінченням (*лід, біль, полин, кінь, сир*) та із закінченням **-о** (*батько, дядько, Сашко, телятко*), а також іменники середнього роду із закінченнями **-я, -е, -о** (*завдання, рішення, серце, сало, вікно*).

До **III відміни** належать іменники жіночого роду з **нульовим** закінченням (*ніч, жовч, сухість, кров, сіль*) та іменник *мати*.

До **IV відміни** належать іменники середнього роду, здебільшого назви недорослих істот, які при відмінюванні набувають суфіксів **-ат, -ят, -ен**, наприклад, *пташеня, теля, зайчєня, собача*, а також *горня, плем'я, сім'я, тім'я, вим'я* та ін.

За типом *кінцевого приголосного основи* іменники першої та другої відмін поділяють на групи: до *твердої* групи належать іменники з кінцевим *твердим* приголосним основи (*нога, голова, зірка, сніг, дуб, барвінок, соняшник*);

до *м'якої* – з кінцевим м'яким приголосним основи (*деревій, ясень, земля*), а в другій відміні — ще й іменники середнього роду із закінченнями *-я, -е* (*знання, море, поле*);

до *мішаної* групи зараховують іменники з основою на шиплячий приголосний (*межа, круча, спаржа, спориш, продаж*).

Кожна відміна та група мають свої особливості відмінювання. Найбільші труднощі пов'язані з утворенням форм *кличного та родового відмінків*.

4. Уживання закінчень родового відмінка однини

У сучасній українській літературній мові форми іменників чоловічого роду II відміни в родовому відмінку однини можуть мати закінчення *-а(-я)* або *-у(-ю)* залежно від їхнього значення та структурно-словотвірних ознак. До значеннєвих розрізнявальних характеристик іменника належать і найбільш загальні, як-от: конкретність/абстрактність, збірність/одиничність, істота/неістота, – і особливості індивідуального лексичного значення.

Насамперед варто запам'ятати найзагальніший принцип розрізнення закінчень родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни:

- закінчення *-а(-я)* мають іменники, що називають *істот* та *обчислювані, конкретні предмети*;
- закінчення *-у(-ю)* властиве всім *абстрактним* та *збірним назвам*.

Для докладнішого опрацювання теми уважно розгляньте значеннєві групи іменників із закінченнями *-а (-я)* та *-у (-ю)*.

Закінчення -а(-я) мають іменники, які належать до груп:

- назв людей за різними ознаками (загальні назви, імена, прізвища, прізвиська, назви персоніфікованих предметів і явищ, дійових осіб, міфічних та казкових істот тощо): *відмінника, Діда Мороза, Довженка, дослідника, доцента, Івана, лінгвіста, професора, Стефаніка, учасника*;

- назв тварин: *бика, вовка, вужа, голуба, дельфіна, жука, їжака, карася, коня, лева, метелика, сома, тюленя, хруща*;

- назв, які в граматиці віднесено до істот: *бактеріофага, ембріона, ентерофага, мерця, мікроба, паразита, плазмодія, покійника* (але *вірусу*);

- назв конкретних, обчислюваних предметів: *автомобіля, аркуша, білета, довідника, екрана, зошита, олівця, пароплава, підручника, словника*;

- назв частин рельєфу, місцевості, що мають чіткі обриси: *айсберга, берега, валуна, вулкана, горба, острова, півострова, хутора*;

- назв частин тіла людини або тварини, органів, частин організму: *бронха, вуса, гіпофіза, зародка, зуба, нігтя, носа, рота, хвоста, хребта, шлунка, язика*;

- назв частин рослини: *бутона, кетяга, кореня, корінця, листка, пуп'янка, стовбура, стручка*;

- назв плодів: *апелсина, баклажана, буряка, гарбуза, кабачка, кавуна, огірка, помідора*;

- назв дерев: *бука, в'яза, граба, дуба, евкаліпта, каштана, клена, платана, явора*;

- назв квітів, окремих рослин: *будяка, кактуса, соняшника, тюльпана*;

- власних назв населених пунктів – міст, сіл, селищ: *Берліна, Вашингтона, Києва, Лондона, Парижа, Харкова, Чернігова, Ужгорода*;

- назв водоймищ, річок та інших географічних назв, які мають наголошене закінчення: *Дніпра, Дністра, Іртиші*;

- географічних назв прикметникового походження: *Тетерева* (*Тетерів* – присвійний прикметник (чий?));

- назв одиниць вимірювання (довжини, площі, ваги, об'єму тощо): *відсотка, градуса, грама, кілограма, кілометра, літра, метра*;
- назв часових проміжків: *вівторка, жовтня, листопада, місяця, понеділка, тижня* (але *року, віку*);
- назв грошових одиниць: *долара, франка, фунта*;
- числових назв: *мільйона, мільярда*;
- термінів іншомовного походження, які означають елементи будови чогось, предмети, геометричні фігури та їх частини: *афікса, афіксоїда, еліпса, інтерфікса, квадрата, компонента, конституента, конфікса, префікса, ромба, сегмента, сектора, суфікса*;
- лінгвістичних термінів на позначення одиниць різних рівнів мовної системи: *антоніма, звука, локатива, об'єкта, омоніма, пароніма, підмета, предиката, присудка, суб'єкта*.

Закінчення -а (-я) мають іменники з такими морфемно-словотвірними особливостями:

- українські за походженням слова-терміни, що мають суфікси **-к, -ок, -ик, -ник**: *відмінка, додатка, займенника, іменника, прийменника, прислівника, сполучника, числівника*;
- зменшувально-пестливі назви із суфіксами **-ок(-к-), -ик, -чик-**: *вибалка, вибалочка, видолинка, горбика, ліска, майданчика, садка, садочка, ставка, ярка* (хоча й *лісу, майдану, саду, ставу, яру*);
- віддієслівні іменники із суфіксами **-ок(-к-)** зі значенням предмета або однократної дії: *виразника, відбитка, відрізка, подразника, показника, складника, стрибка, уламка, чинника*.

Закінчення -у(-ю) властиве:

- назвам матеріалів і речовин: *бальзаму, диму, жиру, меду, металу, попелу, пуху, сиру, соку, цукру, шовку*;
- назвам страв та напоїв: *борщу, квасу, пушиу, рому, соусу*;
- назвам хімічних елементів, ліків: *азоту, алюмінію, аміаку, аспірину, бром, валідолу, вуглеводню, вуглецю, кальцію, кисню, магнію, фосфору*;
- назвам трав'янистих рослин, форма однини яких співвіднесена у своєму значенні з нерозчленованою сукупністю рослин: *барвінку, гіацинту, деревію, очерету, пирію, полину, портулаку*;
- назвам кущів: *агросу, барбарису, бузку, винограду, глоду, жасмину*;
- назвам трав'янистих рослин, що мають дрібні плоди, та назвам сукупності цих плодів: *гороху, маїсу, маку, рису, часнику, ячменю*;
- назвам сукупності, зібрання чогось: *альбому, ансамблю, архіву, атласу, колективу, комплексу, народу, організму, оркестру, спектру, хору*;
- назвам явищ природи: *бризу, вихору, вітру, вогню, водоспаду, граду, грому, дощу, землетрусу, інею, морозу, снігопаду, тайфуну, туману, циклону*;
- назвам почуттів, станів, захворювань: *болю, гніву, грипу, жалю, настрою, неврозу, оптимізму, синдрому, спазму, спокою, суму*;
- назвам середовища, простору, напрямку: *абзацу, вакууму, космосу, лісу, майдану, океану, простору, світу, степу, тексту*;
- назвам установ, організацій: *банку, вокзалу, департаменту, інституту, комітету, парламенту, театру, університету*;
- термінам на позначення процесів: *аналізу, діалогу, монологу, процесу, синтезу, словотвору*;
- мовознавчим та літературознавчим термінам на позначення абстрактних понять: *виду, диктуму, діалекту, концепту, міфу, модусу, образу, роду, роману, синтаксису, способу, стану, стилю, сюжету*;
- мовознавчим термінам із суфіксом **-изм (-ізм)**: *афоризму, галліцизму, германізму, діалектизму, неологізму, полонізму, фразеологізму*;
- географічним назвам (крім назв населених пунктів, а також назв річок з наголошеним закінченням): *Алжиру, Афганістану, Бугу, Донбасу, Дунаю, Китаю, Криму, Мадагаскару, Нілу, Тибету*;
- назвам абстрактних понять, властивостей: *вигляду, глузду, ідеалу, конфлікту, миру, погляду, прогресу, розуму, світогляду*;

- назвам суспільно-політичних, економічних, релігійних поглядів і теорій: *буддизму, вербоцентризму, гуманізму, матеріалізму, реалізму, структуралізму, формалізму*;
- назвам ігор, танців: *боксу, вальсу, волейболу, краков'яку, танцю, танку (але гопака), футболу, хокею*.

Закінчення -у (-ю) мають іменники з певними морфемно-словотвірними особливостями:

- більшість складних безсуфіксних іменників (крім назв істот і чітко окреслених предметів на взірць *електровоза, пароплава*): *водопроводу, живопису, рукопису, стравоходу, суходолу*;
- більшість безсуфіксних іменників, утворених від дієслів способом усічення основи і називають дії, процеси: *вибору, вигуку, видиху, виразу, вислову, виходу, відбору, відгуку, заклику, запису, збігу, збору, переходу, поділу, поштовху, розбору*.

За допомогою закінчень **-а(-я)** і **-у(-ю)** розрізняють назви предметів і речовин, предметів і дій, міст і країн, одиниць виміру та абстрактних понять:

- назви міст і назви країн (держав): *Алжира* (місто) – *Алжиру* (країна); *Рима* (місто) – *Риму* (державна, Стародавній Рим);
- назви предметів і назви речовин: *каменя* (один) – *каменю* (матеріал, маса); *папера* (документ) – *паперу* (матеріал);
- назви предметів і назви дій (процесів, станів): *акта* (документ) – *акту* (дія); *дзвона* (знаряддя) – *дзвону* (звучання); *звука* (у музиці, лінгвістиці) – *звуку* (слухове відчуття, коливання);
- назви одиниць виміру та назви абстрактних понять: *бала* (оцінка, одиниця виміру) – *балу* (танцювальний вечір); *листопада* (місяця) – *листопаду* (процес);
- назви предметів, істот і назви неконкретних понять: *духа* (у християнстві) – *духу* (свідомість, дихання, запах); *образа* (ікона) – *образу* (постать, художній засіб); *рахунка* (фінансовий документ) – *рахунку* (дія, процес); *сектора* (у математиці) – *сектору* (відділ установи); *терміна* (слово) – *терміну* (час); *центра* (геометричне) – *центру* (зосередження чогось в одному місці).

5. Форми кличного відмінка

У кличному відмінку закінчення **-о** мають іменники жіночого, чоловічого та спільного роду із закінченням **-а** в називному відмінку: *Катерино, Ольго, Інно Петрівно, Миколо, голово, жінко, студентко, артистко, дочко*.

Закінчення -е мають:

- іменники жіночого і чоловічого роду на **-я**: *Насте, Ілле, судде, земле*;
- іменники жіночого роду з основою на **шиплячий**: *душе, листоноше, теще*;
- іменники чоловічого роду з **твердим** кінцевим приголосним основи: *Іване, Дмитре, Петре, президенте, професоре, спонсоре, продюсере, менеджерере, юначе, друже, пане*;
- іменники на **-яр** (мішана група): *школяре, весляре, повістяре*.

Закінчення -є мають імена жіночого роду на -я (після голосного): Маріє, Євгеніє, Вікторіє, Зоє.

Закінчення -у мають:

- односкладові іменники чоловічого роду: *сину, діду, тату*;
- іменники чоловічого роду із суфіксами **-к, -ок, -ик, -ник, -ач**: *татку, синку, Іванку, Андрійку, Дмитрику, батьку, мрійнику, садівнику, доповідачу, викладачу*;
- імена чоловічого роду на **з, х**: *Людвігу, Олегу, Фридриху, Стаху*.

Закінчення **-ю** мають:

- іменники із значенням **пестливості** та **пестливі** імена на **-я**: матусю, бабуню, доню, Олю, Валу, Лесю, Олесю, Катрусю, Ганнусю, Колю, Толю, Петю, Васю;
- іменники чоловічого роду з м'яким кінцевим приголосним основи (зокрема **й**): краю, водію, Василю, Валерію, Анатолію, Григорію, Сергію, Андрію, Олексію;
- іменники чоловічого роду із суфіксами **-тель, -аль, -ець, -ень, -ань**: учителю, вихователю, скрипалю, красеню, мудрецю, гравцю, знавцю, бійцю, учню;
- іменники на **-ар, -ир** (м'якої групи): лікарю, воротарю, орендарю, секретарю, поштарю, страйкарю.

Практичні завдання

Завдання 1. Визначте рід іменників і запишіть поряд у дужках.

Африкат (...), Балі (...), барліг (...), Борнео (...), всезнайко (...), дитина (...), дитя (...), Дніпро (...), заброда (...), зала (...), інтермецо (...), кенгуру (...), ковила (...), ледащо (...), малятко (...), насип (...), папуга (...), перекис водню (...), професор (...), Сан-Франциско (...), слуга (...), ступінь (...), Сурамі (...), сусіда (...), чорнило (...), собака (...), маестро (...), журі (...), ярмарок (...), дубище (...), клавіш (...).

Завдання 2. Визначте рід іменників, доберіть до кожного з них прикметники та запишіть їх у формі орудного відмінка однини.

Біль, височінь, вість, докір, дріб, жаль, завідувач, заводь, імбир, кахель, Керч, міць, нежить, парость, подорож, полин, путь, річ, Сибір, стать, степ, ступінь, тюль, шампунь.

Завдання 3. Визначте та запишіть відміну і групу іменників.

Академія (... ..), байкар (... ..), вежа (... ..), водій (... ..), далеч (... ..), дощ (... ..), звір (... ..), ім'я (... ..), камінь (... ..), край (... ..), мати (... ..), межа (... ..), можливість (... ..), немовлятко (... ..), ніж (... ..), одиниця (... ..), особистість (... ..), пізнання (... ..), плем'я (... ..), поле (... ..), путь (... ..), рівень (... ..), річ (... ..), ступінь (... ..).

Завдання 4. Запишіть іменники у формах орудного та родового відмінків однини.

Абзац, виграш, галузь, господар, душа, Ігор, календар, ключ, колір, контроль, корінь, лікар, мережа, митець, місяць, палац, папір, Париж, пейзаж, персонаж, пісняр, платіж, попіл, постать, принц, притча, простір, пустеля, снігур, стерня, стовбур, столиця, тираж, школяр, ювіляр.

Завдання 5. Запишіть іменники у формі родового відмінка однини, розподіляючи за групами відповідно до їхнього лексичного значення. Допишіть назви груп.

Аналіз, банк, вибір, випадок, висновок, відгук, вітер, вокзал, горох, грім, документ, долар, дуб, епітет, Єгипет, жанр, задум, запис, звір, зошит, іменник, іспит, кавун, Каїр, камінь, кілограм, клей, клімат, контраст, конфлікт, корінь, Крим, лауреат, листок, лід, літр, Лондон, магній, метал, метр, міф, об'єкт, образ, омонім, опис, оркестр, папір, пейзаж, пісок, податок, предмет, простір, розбір, роман, сад, синтез, сюжет, текст, університет, фольклор, фрагмент, фунт, характер, Харків, цикл, цукор.

- Назви істот: _____
- Назви предметів: _____
- Назви частин тіла: _____
- Назви одиниць виміру: _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____
- Назви _____

Завдання 6. Запишіть іменники у формі родового відмінка однини, уживаючи правильно закінчення **-а (-я)** або **-у (-ю)**.

1. Абзац, антонім, аспект, афікс, вигук, вид, відмінок, віри, дієприслівник, додаток, екзамен, епілог, займенник, залік, засіб, зворот, звук, зв'язок, зміст, інфінітив, історизм, контекст,

концепт, корінь, наголос, неологізм, об'єкт, погляд, посібник, правопис, предикат, прийменник, принцип, прислівник, присудок, рід, розбір, розвиток, розділ, роман, синонім, синтаксис, склад, словник, словотвір, спосіб, суб'єкт, суфікс, сюжет, термін, тип, феномен, фразеологізм, характер, час, член речення.

2. Буг, Будапешт, Донбас, Донецьк, Єрусалим, Зелений Гай, Ізраїль, Іран, Кавказ, Канів, Крим, Луцьк, Львів, Мадагаскар, Мадрид, Мукачів, Ніжсин, Нью-Йорк, Рим, Сибір, Слов'янськ, Ужгород, Х'юстон, Чернігів.

1.

2.

Завдання 7. Запишіть іменники в родовому відмінку множини.

Аналогія, виробництво, відомість, галузь, життя, запитання, корінь, межа, можливість, перспектива, піар, поле, положення, поняття, роль, світ, спосіб, стаття, ступінь, ступінь, сукупність, твердження, утворення, ціль.

Завдання 8. Утворіть форми кличного відмінка від імен.

Валерій, Валерія, Валентина, Валя, Василь, Василько, В'ячеслав, Ганна, Ганнуся, Григорій, Іван, Івась, Ігор, Дмитро, Катерина, Коля, Лариса, Леся, Марійка, Марія, Маруся, Мирослава,

Настя, Наталка, Наталія, Наталя, Олеся, Ольга, Оля, Павло, Петро, Петрик, Петрусь, Рая, Святослав, Сергій, Софія, Степан, Юра, Юрась, Юрко.

Завдання 9. Утворіть форми кличного відмінка від імен по батькові.

Андрій Дмитрович, Богдан Петрович, Валентина Володимирівна, Вікторія Вікторівна, Ганна Василівна, Зоя Миколаївна, Ігор Іванович, Катерина Іванівна, Ксенія Андріївна, Любов Станіславівна, Ірина Петрівна, Марія Іванівна, Микола Васильович, Наталія Павлівна, Олег Георгійович, Олеся Михайлівна, Ольга Дмитрівна, Сергій Миколайович, Тетяна Олексіївна, Майя Володимирівна.

Завдання 10. Утворіть форми кличного відмінка від загальних іменників.

Бабуся, батько, Бог, боєць, брат, ведучий, викладач, водій, депутат, дипломат, директор, дід, дідусь, доброволець, доня, друг, дядько, завідувач, земля, кохана, лікар, любов, мамуся, море, мрія, мудрець, пан, письменник, подруга, поет, порадиця, професор, радник, розумник, розумниця, сестра, сонечко, студент, суддя, тато, тітка, учений, учитель, хлопець.

Тема 2.

ПРИКМЕТНИК. ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ТА ВЖИВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

1. Значеннєві групи прикметників

Прикметник – це самостійна повнозначна частина мови, що має граматичне значення ознаки предмета і виражає його за допомогою залежних граматичних категорій роду, числа та відмінка. Відповідає на питання *який? чий?* У реченні переважно виконує роль узгодженого означення.

За значенням і граматичними ознаками прикметники поділяють на **якісні, відносні** та **присвійні**.

До **якісних** належать прикметники, що позначають безпосередні, прямі ознаки, які здебільшого можуть виявлятися з різною інтенсивністю і утворюють форми ступенів порівняння. Це ознаки за кольором, формою, розміром, вагою, смаком, риси характеру, наприклад, *великі яблука, міцна людина, вузька стежка, чудовий день, мудрий чоловік*.

Якісні прикметники переважно мають антонімічні та синонімічні відношення в лексичній системі мови (*високий – низький; холодний – гарячий; чудовий, прекрасний, сприятливий*) і утворюють похідні прикметники за допомогою суфіксів зменшеності та збільшеності (*великий – величенький та величезний, тоненький – тонісінький, тонесенький, тоненький*) та похідні прислівники (*високий – високо, чуйний – чуйно, грубий – грубо*).

Відносні прикметники виражають ознаку предмета опосередковано – через відношення до іншого предмета, явища, дії, обставини тощо. Відносні прикметники називають ознаку за матеріалом (*дерев'яний стіл, скляний посуд, буритинові сережки*), призначенням (*цементний завод, читальний зал, спусковий механізм*), належністю (*шкільна бібліотека, інститутський спортмайданчик*), розташуванням, просторовими ознаками (*європейська країна, гірська річка, міські вулиці, приміська зона*), часовими ознаками (*торішній сніг, вчорашня вечеря*), відношенням до різних вимірів предметів (*кілометрова відстань, десятипроцентний розчин, стокілограмова вага*). Особливостями відносних прикметників є 1) те, що у словосполученні з іменником їх завжди можна замінити іншою частиною мови: *паперові квіти – квіти з паперу; молочна каша – каша на молоці; денний сон – сон удень* тощо; 2) похідність.

За походженням відносні прикметники поділяють на відіменникові (*хімія – хімічний, зима – зимовий*), віддієслівні (*читати – читальний, збирати – збиральний*), відприслівникові (*вчора – вчорашній, тепер – теперішній*), а також утворені від прийменниково-іменникових словоформ (*міжрядний – між рядами, позаземний – поза землею*), дієслівно-іменникових словосполучень (*збирати овочі – овочезбиральний, переганяти воду – водогінний*).

Присвійні прикметники часто кваліфікують як різновид відносних прикметників. Вони виражають ознаку предмета за належністю її особі, тварині, тобто виражають ознаку через відношення до особи. Такі прикметники відповідають на питання *чий? чия? чие? чий?* (*Шевченкова поема, Маріїн вінок, Юрїв наплічник, материна хустка, сестрина іграшка, братові ковзани, зміїна шкіра, вовчий хвіст*). Присвійні прикметники, утворені від власних назв, пишуть з великої літери.

2. Творення присвійних прикметників

У сучасній українській мові присвійні прикметники утворюють за допомогою таких суфіксів:

- **-ів-, -їв-, -ов-, -ев-** (від іменників II відміни: *Петрів наказ, водіїв голос, Франкова книжка*);
- **-ин-, -їн** (від іменників I відміни: *сестрин, доччин, Валин, Оленин, Маріїн*; рідше – від назв тварин: *зозулин, качиний, пташиний*);
- **-ач-, -яч-** (від назв тварин: *кур'ячий, заячий, лев'ячий, кот'ячий, коров'ячий, мавпячий, риб'ячий, собачий*).

Присвійні прикметники, що належать до складу фразеологізмів або наукових термінів, пишуть з малої літери: *авгієві стайні, езопова мова, ахіллесова п'ята, дамоклів меч, адамове яблуко, торрічеллієва пустота, піфагорова теорема, петрів батіг, воловий язик* тощо. Присвійні прикметники, що перейшли до розряду власних назв, втрачають семантику присвійності: *Київ, Клавдієве, Ковалишин* (прізвище).

Прикметники можуть переходити з розряду в розряд, якщо вживаються в переносному значенні. Тому визначають ще такі перехідні групи прикметників: якісно-відносні (*біле плаття – біла раса*), відносно-якісні (*золотий ланцюжок – золоте серце*), присвійно-якісні (*вовче хутро – вовчий погляд*), присвійно-відносні, що поєднують значення відносності і присвійності (*коров'яче молоко, батьків заповіт*).

3. Правопис суфіксів -ов, -ев, -єв у відносних прикметниках

У правописі прикметникових суфіксів *-ов, -ев, -єв* треба зважати на *наголос* та характер *кінцевого приголосного основи* слова

1. Якщо *наголос падає на закінчення*, то завжди пишуть суфікс *-ов-*: *ціль – цільовий, дріжджі – дріжджовий, ніж – ножовий, плече – плечовий, душ – душовий, марш – маршовий*.

2. Якщо *наголос падає на основу*, то написання суфікса залежить від *кінцевого приголосного основи*:

- якщо основа закінчується на *твердий* нешиплячий приголосний, то пишеться суфікс *-ов-*: *кварц – кварцовий, палац – палацовий, ясен – ясеновий*;

- якщо основа закінчується на *м'який* або *шиплячий* приголосний, то пишеться суфікс *-ев*: *галузь – багатогалузевий, кришталь – кристалевий, соболь – соболевий, квасоля – квасолевий, спаржа – спаржевий, замша – замшевий*;

- якщо основа закінчується на м'які приголосні *[н':], [т':], [й]*, то пишеться суфікс *-єв-*: *значеннєвий, реченнєвий, магнолієвий, насіннєвий, сміттєвий, миттєвий, лататтєвий, взуттєвий, левкоєвий, кальцієвий*.

У деяких прикметниках можливе вживання різних суфіксів залежно від наголосу, а також від стилістичної маркованості мовлення, ступеня застарілості тощо. Наприклад, прикметники *дієвий* та *дійовий* мають те саме значення (здатний активно діяти; здатний робити вплив на що-небудь), однак у сучасній мові активнішим є прикметник *дієвий*, натомість слово *дійовий* частіше вживає не в контексті *дійова особа*; прикметники *життєвий* — *життьовий*, *взуттєвий* — *взуттьовий* є значеннєво тотожними, проте активніше використовують перші форми; прикметник *грошовий* зафіксований у словнику як розмовний рідковживаний варіант, хоча він також семантично тотожний прикметнику *грошовий*.

4. Творення форм ступенів порівняння якісних прикметників

Для вираження міри ознаки при порівнянні предметів якісні прикметники можуть утворювати дві форми – вищого та найвищого ступенів порівняння.

Вищий ступінь порівняння вказує на те, що в одному із порівнюваних предметів ознака виражена більшою мірою, *найвищий ступінь* – на те, що ця ознака виражена найбільшою мірою.

Форми ступенів порівняння можуть бути простими (синтетичними) і складеними (аналітичними).

Проста форма вищого ступеня утворюється додаванням до основи суфіксів *-и-, -іи-*. При утворенні форм із суфіксом *-и-* відбуваються такі зміни:

- суфікси *-к-, -ок-, -ек-* випадають: *рідкий – рідший, глибокий – глибоший*;
- деякі кінцеві приголосні основи змінюються: *г, з → жч; к, ст → щ*, наприклад *вищий, дорожчий, ближчий, нижчий, товщий*.

Форма вищого ступеня від частини прикметників утворюється додаванням суфікса *-іи-*: *активніший, цікавіший, мудріший*.

Від деяких прикметників утворюються паралельні форми: *тихий* – *тихіший*, *товщий* – *товстіший*, *багатий* – *багатіший*, *старший* – *старіший*, *гладкий* – *гладкіший*, *здоровий* – *здоровіший*, *рідкий* – *рідкіший*.

Частина прикметників має суплетивні (утворені від різних коренів) форми: *великий* – *більший*, *гарний* – *кращий*, *поганий* – *гірший*.

Складена форма вищого ступеня порівняння утворюється додаванням слів *більш*, *менш* до неступеньованого прикметника: *більш теплий*, *менш вагомий*.

Щоб посилити або виділити інтенсивність ознаки, до форм вищого ступеня прикметників приєднують слова *багато*, *значно*, *набагато*: *багато ширший*, *значно дорожчий*, *набагато дешевший*. І, навпаки, за допомогою слова *трохи* можна вказати на незначний рівень ступеневого вияву ознаки: *трохи нижчий*, *трохи бадьоріший*. Крім того, різні семантичні відтінки інтенсивності ознак виражають деякі словотворчі засоби, зокрема суфікси зменшеності або згрублості: *старий* – *старенький*, *старуватий*, *пристаркуватий*, *старезний* – та повторення однакових слів або однокореневих слів, тобто редуплікація: *молодий-молодий*, *ранній-ранесенький*.

Найвищий ступінь також має дві форми: просту та складену.

Проста форма найвищого ступеня порівняння утворюється за допомогою префікса *най-* і суфіксів *-ш(-щ-)*, *-іш-*: *найбільший*, *найцікавіший*, *найтовщий*, *найширший*.

Складена форма найвищого ступеня порівняння має у своєму складі слова *найбільш*, *найменш* (з частками *що-*, *як-* або без них), які додають до форми неступеньованого прикметника: *найбільш сильний*, *найбільш цікавий*, *найменш яскравий*.

Зверніть увагу! 1) помилковими є форми найвищого ступеня прикметників, утворені поєднання слів *більш*, *менш* з формою вищого ступеня порівняння прикметника:

Неправильно

більш швидший
більш впливовіший
більш розумніший

Правильно

більш швидкий
більш впливовий
більш розумний;

2) не можна вживати залежні від ступеньованого прикметника слова без прийменників *за*, *від*, *порівняно* з або без сполучника *ніж* (*аніж*):

Неправильно

мудріший усіх

старший сестри

Правильно

мудріший від усіх
мудріший за усіх
старший, ніж сестра
старший від сестри
старший за сестру

3) у наукових текстах переважає проста форма вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників.

Проте деякі якісні прикметники **не утворюють форми ступенів порівняння**, а саме:

- ті, що виражають абсолютні ознаки (які не можуть виявлятися більшою або меншою мірою), наприклад, *хворий*, *живий*, *мертвий*, *сліпий*, *німий*, *лисий*, *голий*, *босий*, *сивий*, *кривий*;
- прикметники, у яких ступінь вияву ознаки виражений різними словотворчими засобами – суфіксами зі зменшувально-пестливим значенням, зі значенням збільшеності, згрублості, меншої або більшої міри вияву ознаки: *худючий*, *малесенький*, *величезний*, *премудрий*, *темнуватий*, *сіруватий*;
- якісні прикметники, що перейшли з іншого розряду: *вишнева стрічка*, *помаранчева спідниця*, *малиновий шарф*;
- складні прикметники: *білосніжний*, *темно-червоний*.

Практичні завдання

Завдання 1. Поділіть прикметники на розряди за значенням.

Англійська мова, батьківські збори, болотяна рослина, бузкова сукня, великий успіх, весняний настрій, вовчий зуб, дерев'яна хода, дерев'яний стіл, залізна людина, землисте обличчя, зимний погляд, золоте волосся, золотий шлягер, золоті руки, золоті сережки, кам'яне обличчя, комп'ютерна програма, лисиччина нора, мале кошеня, материнська ласка, молочний коктейль, молочний туман, наукова стаття, низький голос, низький стілець, нічна прохолода, осіння квітка, скляна іграшка, сонячний усміх, срібний дощ, Тетянин будинок.

Якісні: _____

Відносні: _____

Присвійні: _____

Завдання 2. Визначте лексико-граматичні розряди поданих прикметників. Які з них у контексті можуть переходити з розряду в розряд? Проілюструйте 2-3 прикладами.

Ринковий, винний, залізний, ризикований, вовчий, блідолиций, високий, босий, красивий, слов'їнний, ніжно-рожевий, червоногарячий, кисло-солодкий, національно-визвольний, смачний, вороний, карий.

Завдання 3. Від поданих слів утворіть присвійні прикметники у формі чоловічого роду називного відмінка однини.

Бик, Валя, Василь, вовк, дочка, жаба, звір, Катерина, курка, лисиця, лисичка, мавпа, Марія, Олеся, Ольга, Оля, онук, орел, риба, Сашко, свекруха сестра, сестриця, сестричка, сусід, сусідка, Таня, тітка, учитель.

Завдання 4. Утворіть присвійні прикметники чоловічого та жіночого роду, визначте словотворчі афікси. Чи від усіх іменників можна утворити присвійні прикметники?

Заєць, маля, дитина, батько, тато, соловейко, соловей, змія, ранок, Кий, Київ, людина, чоловік, дружина, лисиця, жайворонок.

Завдання 5. Від поданих прикметників утворіть, де це можливо, прості (синтетичні) та складені (аналітичні) форми вищого та найвищого ступенів порівняння. Підкресліть прикметники, від яких не можна утворити такі форми.

Багатий, білявий, близький, важкий, вечірній, вишневий, вузький, гарнесенький, гарний, гарячий, гіркий, гнідий, дорогий, дужий, живий, здоровий, лимонний, мертвий, молодий, оранжевий, пісенний, полохливий, рішучий, розмовний, сивий, сіроокий, сліпий, солодкий, стрункий, темно-шоколадний, товстелезний, хворий, худий, червонястий, яблуневий.

Завдання 6. Вставте пропущені букви.

Алюміні...вий, гост...вий, жакард...вий, жолуд...вий, значенн...вий, кальці...вий, кахл...вий, квасол...вий, конвалі...вий, коч...вий, куц...вий, матрац...вий, меж...вий, насінн...вий, нігт...вий, оселедц...вий, переддоц...вий, плеч...вий, плюш...вий, плющ...вий, прижитт...вий, раді...вий, саджанц...вий, свинц...вий, смерч...вий, спориш...вий, стал...вий, сторож...вий, сутт...вий, фарш...вий, чебрец...вий, шарж...вий, ясен...вий.

Завдання 7. За допомогою суфіксів **-ов-, -ев , -єв-** утворіть прикметники від поданих іменників.

Акація, бій, борщ, вермішель, взірець, взуття, віри, воля, гай, гроші, груша, джаз, диня, дія, дріжджі, дьоготь, женьшень, життя, замша, кварц, кільце, клей, ключ, куля, лице, магнолія, марганець, мари, мить, насіння, нуль, обліпиха, оцет, навич, палац, палець, парча, помаранч, почуття, промінь, серце, ситець, скумбрія, сміття, соя, стиль, стрій, тінь, четвер, яблуна, янтар.

Завдання 8. Від поданих слів утворіть усі можливі похідні прикметники, поясніть способи творення.

Грім, козак, крик, блазень, мир, гори, мати, висновок, гроші, груша, земля, вигляд, тут, три, перехід, доц, життя.

Тема 3.

ЧИСЛІВНИК. ВІДМІНЮВАННЯ ТА СПОЛУЧУВАНІСТЬ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

1. Типи відмінювання числівників

Числівник – це повнозначна самостійна частина мови, що позначає кількість предметів або їх порядок при лічбі.

За значенням і граматичними ознаками числівники поділяють на дві групи: **кількісні** та **порядкові**. Кількісні, своєю чергою, поділяють на: **власне кількісні** (два, п'ять, сто та ін.), **дробові** (п'ять сьомих, шість цілих і вісім десятих та ін.), **збірні** (від двоє до двадцятєро, тридцятєро), **неозначено-кількісні** (багато, мало, кілька, кільканадцять, кількасот та ін.).

За будовою числівники поділяють на **прості** (з одним коренем): два, три, перший, мало, багато; **складні** (з двома коренями): дванадцять (д.укр. дѣва на десять), двадцять (д.укр. дѣва дєсятє), двісті (д.укр. дві сѣті); **складені** (мають у своєму складі два і більше прості числівники): сто п'ятнадцять, тисяча вісімсот один, сто перший та ін.

Числівники не мають категорії роду та числа (крім порядкових (перший, перша, перше) та окремих власне кількісних), але характеризовані складною системою відмінювання.

Типи відмінювання кількісних числівників			
<p>До першого типу відмінювання належить числівник <i>один</i> (<i>одна, одне і одно</i>). Особливістю його словозміни є те, що він змінюється не лише за відмінками, а й за родами і числами. Крім того, у відмінюванні можуть виникати дві нормативні форми: <i>одно – одне, на одному – на однім</i> та ін.</p>			
Н.	<i>один, одне (одно)</i>	<i>одна</i>	<i>одні</i>
Р.	<i>одного</i>	<i>одної (однієї)</i>	<i>одних</i>
Д.	<i>одному</i>	<i>одній</i>	<i>одним</i>
З.	<i>одного</i>	<i>одну</i>	<i>одних</i>
О.	<i>одним</i>	<i>одною (однією)</i>	<i>одними</i>
М.	<i>на одному (на однім)</i>	<i>на одній</i>	<i>на одних</i>
<p>До другого типу відмінювання належать числівники <i>два, три, чотири</i>. Зверніть увагу на правопис форм родового та орудного відмінків.</p>			
Н.	<i>два</i>	<i>три</i>	<i>чотири</i>
Р.	<i>двох</i>	<i>трьох</i>	<i>чотирьох</i>
Д.	<i>двом</i>	<i>трьом</i>	<i>чотирьом</i>
З.	<i>два (двох)</i>	<i>три (трьох)</i>	<i>чотири (чотирьох)</i>
О.	<i>двома</i>	<i>трьома</i>	<i>чотирма</i>
М.	<i>на двох</i>	<i>на трьох</i>	<i>на чотирьох</i>
<p>Третій тип відмінювання притаманний числівникам: від <i>п'яти</i> до <i>двадцяти, тридцять, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят</i>. Особливістю відмінювання цих числівників є наявність нормативних паралельних форм, а числівників <i>шість, сім, вісім</i> – чергування голосних у коренях слів.</p> <p style="text-align: center;">Зразок відмінювання:</p>			
Н.	<i>шість</i>	<i>сім</i>	<i>вісім</i>
Р.	<i>шести (шістьох)</i>	<i>семи (сімох)</i>	<i>восьми (вісьмох)</i>
Д.	<i>шести (шістьом)</i>	<i>семи (сімом)</i>	<i>восьми (вісьмом)</i>
З.	<i>шість (шістьох)</i>	<i>сім (сімох)</i>	<i>вісім (вісьмох)</i>
О.	<i>шістьма (шістьома)</i>	<i>сьома (сімома)</i>	<i>вісьма (вісьмома)</i>
М.	<i>на шести (на шістьох)</i>	<i>на семи (на сімох)</i>	<i>на восьми (на вісьмох)</i>
<p>Зверніть увагу! У числівниках на позначення десятків (<i>п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят</i>) відмінюється лише друга частина.</p>			

Зразок відмінювання:

Н.	<i>п'ятдесят</i>	<i>вісімдесят</i>
Р.	<i>п'ятдесяти (п'ятдесятьох)</i>	<i>вісімдесяти (вісімдесятьох)</i>
Д.	<i>п'ятдесяти (п'ятдесятьом)</i>	<i>вісімдесяти (вісімдесятьом)</i>
З.	<i>п'ятдесят (п'ятдесятьох)</i>	<i>вісімдесят (вісімдесятьох)</i>
О.	<i>п'ятдесятьма (п'ятдесятьома)</i>	<i>вісімдесятьма (вісімдесятьома)</i>
М.	<i>на п'ятдесяти (на п'ятдесятьох)</i>	<i>на вісімдесяти (на вісімдесятьох)</i>

Зверніть увагу! Уживаючи числівники, потрібно дотримуватися не лише граматичної, а й стилістичної норми. Це стосується передусім **складених числівників**. Для їх утворення використовують тільки першу відмінкову форму: *двохсот вісімдесяти п'яти* (а не *двохсот вісімдесятьох п'ятьох*); *п'ятьмастами шістдесятьма вісьма* (а не *п'ятьмастами шістдесятьома вісьмома*).

Четвертий тип відмінювання об'єднує числівники *сто, дев'яносто, сорок*. Вони в усіх відмінках, крім називного та знахідного, мають закінчення **-а**.

Зразок відмінювання:

Н.	<i>сорок</i>	<i>дев'яносто</i>	<i>сто</i>
Р.	<i>сорока</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>ста</i>
Д.	<i>сорока</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>ста</i>
З.	<i>сорок</i>	<i>дев'яносто</i>	<i>сто</i>
О.	<i>сорока</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>ста</i>
М.	<i>на сорока</i>	<i>на дев'яноста</i>	<i>на ста</i>

За **п'ятим типом** відмінюються числівники на позначення сотень: *двісті, триста, чотириста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот*. У цих складних числівниках змінюються **обидві частини**, на відміну від тих, що позначають десятки.

Зразок відмінювання:

Н.	<i>двісті</i>	<i>п'ятсот</i>	<i>вісімсот</i>
Р.	<i>двохсот</i>	<i>п'ятисот</i>	<i>восьмисот</i>
Д.	<i>двомастам</i>	<i>п'ятистам</i>	<i>восьмистам</i>
З.	<i>двісті</i>	<i>п'ятсот</i>	<i>вісімсот</i>
О.	<i>двомастами</i>	<i>п'ятьмастами</i>	<i>вісьмастами</i>
М.	<i>на двохстах</i>	<i>на п'ятистах</i>	<i>на восьмистах</i>

У складених числівниках на зразок *двісті п'ятдесят вісім* відмінюються всі компоненти за відповідним типом відмінювання.

Числівники *мільйон, мільярд, тисяча* відмінюються за типом іменника.

Числівники *півтори, півтора, півтораста* не змінюються.

Порядкові числівники (*перший, другий, третій* та ін.) відмінюються, як прикметники.

У дробових числівників на зразок *три сьомих* чисельник відмінюється, як кількісний числівник, а знаменник – як порядковий числівник у множині.

2. Сполучуваність числівників з іменниками

У сучасній українській літературній мові є певні особливості *сполучуваності числівників з іменниками*.

1. З кількісними числівниками **два, три, чотири** іменники вживаються у формі називного відмінка множини (на відміну від російської мови, де їй відповідає форма родового відмінка однини): *два томи* (а не *два тома*), *три дуби* (а не *три дуба*), *два види, чотири комп'ютери, двадцять три місяці, чотири типи, два підмети*. **Зауважте**, що в таких словосполученнях наголос у іменниках зберігається на корені.

2. З числівниками **півтори, півтора, півтораста** іменники пов'язуються в родовому відмінку однини: *півтора місяця, півтора року, півтора аркуша*.

3. **Збірні числівники** вживаються переважно з іменниками четвертої відміни на позначення недорослих істот: *п'ятеро каченят, троє малят, тринадцятеро пташенят, семеро ведмежат, п'ятнадцятеро хлоп'ят, троє лисенят*, а також з деякими іменниками першої та другої відмін на позначення істот: *двоє коней, шестеро малюків, троє гусей*.

4. Іменники, які вживаються лише у **множині**, можуть поєднуватися тільки зі збірними числівниками: *двоє саней, четверо дверей*.

5. **Збірні** числівники часто вживають з іменниками чоловічого роду на позначення осіб: *троє працівників, шестеро робітників, одинадцятеро чоловіків*.

6. **Збірні** числівники потрібно вживати і з іменниками середнього роду на позначення неістот: *троє вікон, двоє запитань, двоє речень, семеро завдань*.

Практичні завдання

Завдання 1. Провідмініайте числівники *шістсот п'ятдесят сім, вісімсот вісімдесят чотири, двісті вісімнадцять, дев'ятсот сорок п'ять, сто дев'яносто вісім*.

Завдання 2. Запишіть словами цифри.

Розподілити між 75 школами; роздати 277 студентам; домовитися з 75 організаціями; від 44 до 78 відсотків; протягом 86 днів; до 50 років; у 87 населених пунктах; співбесіда з 385 абітурієнтами; група у складі 68 осіб; 67 мовами світу; до 18 відсотків річних; не більше 550 сторінок; близько 1500 років; довжиною близько 450 метрів; побували в 152 країнах.

Завдання 3. Розкрийте дужки і поставте слова у потрібному відмінку.

3 (словник), 24 (відсоток), півтора (тиждень), 3 (лоша), 1/5 (гектар), 0,5 (бал), 7/8 (градус), кількадесят (особа), півтора (центнер), півтори (банка), 3 (місяць), 2 (текст), 22 (іменник), 4(звук), 3(літр), 4(метр), 5(киянин), півтора (день), 23 (студент), 2 (відмінок), 4 (мільйон), 2 (тисяча), 4 (професор), 2 (ворота), півтора (аркуш), 52 (кілометр), 2(клас), 2(олівець), 2(день), 3(розділ), 2 (мільйон), 62(комп'ютер).

Завдання 4. Розподіліть числівники на групи за значенням, в окрему групу випишіть кількісні слова інших частин мови. Провідмініайте два числівники на вибір.

Півтора, сто перший, двацяттеро, дві цілих вісім сотих, кількасот, нуль, два, тисяча, мало, купа, одиниця, п'ять восьмих, мільярд, п'ята, кількадесят, мільйон.

Завдання 5. Розгляньте таблицю позначення часу і виконайте завдання

9.00	Дев'ята година.
9.15	П'ятнадцять хвилин по дев'ятій. Чверть по дев'ятій. П'ятнадцять хвилин на десяту. Чверть на десяту. Дев'ята година п'ятнадцять хвилин.
9.30	Пів на десяту. Дев'ята година тридцять хвилин.
9.45	За п'ятнадцять хвилин десята. За чверть десята. П'ятнадцять хвилин до десятої. Чверть до десятої.

Запишіть словами числівники на позначення часу (котра година?), враховуючи всі можливі варіанти.

00.30; 7.45; 12.30; 21.45; 00.15; 01.40; 10.35; 11.55; 08.10; 06.50; 18.20.

Тема 4.

ЗАЙМЕННИК. ПРАВОПИС ТА ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ

1. Розряди займенників за значенням

Займенник – це частина мови, що вказує на особу, предмет, ознаку, кількість, але не називає їх. Займенники співвідносні з такими частинами мови: іменник (*я, він, вони, ти, хтось, щось*), прикметник (*весь, кожен, наш, всякий, той*), числівник (*скільки, стільки*). Займеннику послідовно властива категорія відмінка, частково – категорії числа й роду.

Займенник виконує дві основні функції: дейктичну (вказівну) та анафоричну (заміна іменника чи прикметника, ужитого в попередньому реченні або частині речення). Порівняйте: *І кожен з нас те знав, що слави нам не буде...* (І.Франко) та *Коридором уже давно шаптають тутешні персонажі, власне кажучи, вони письменники, та ще й з «усього кінця» Радянського Союзу, але нагадують вони все ж не так творців літератури, як її персонажів* (Ю.Андрухович).

За лексичним значенням займенники поділяють на дев'ять розрядів:

- **особові**, що вказують на особу, істоту, предмет, явище, поняття тощо: *я, ти, ми*. Займенники *він, вона, воно* називають особово-вказівними;

- **зворотний** займенник *себе* вказує на виконавця дії, спрямованої на себе. Цей займенник не має форми називного відмінка;

- **присвійні**, що вказують на належність предмета першій (*мій, наш*), другій (*твій, ваш*), третій (*його, її, їхній*) чи будь-якій (*свій*) особі. Займенники цієї групи відмінюються, як прикметники (крім займенників *його, її*, які є незмінними);

- **вказівні**, що вказують на предмет (*цей, сей, той*), ознаку (*такий*), кількість (*стільки*);

- **означальні**, що вказують на якусь узагальнену ознаку: *всякий (усякий), весь (увесь, ввесь), кожний (кожен), інший, сам, самий*;

- **відносні**, що виконують роль сполучних слів для приєднання підрядних речень до головних: *Той відблиск належить ранковому сонцю, яке має от-от показатися; Це був день, котрий запам'ятається назавжди*. Відносний займенник **що**, на відміну від сполучника, виконує роль члена речення підрядної частини – підмета; у підрядній частині вживається замість слова з головної частини складнопідрядного речення і може бути заміненим займенниками *який, котрий*: *У долині заспівали жайворонки, що так зарання прилетіли в цьому році – Які так зарання прилетіли в цьому році; Жайворонки так зарання прилетіли в цьому році*;

- **питальні**, що містять у собі запитання про особу (*хто?*), предмет (*що?*), ознаку (*який? чий? котрий?*), кількість (*скільки?*): *Що принесе новий день? Котра година? Хто надіслав повідомлення? Яке значення цього слова?* Відносні і питальні займенники деякі вчені об'єднують в одну групу відносно-питальних, оскільки вони відрізняються лише функціями – оформленням питання або складного речення;

- **неозначені**, що вказують на неозначені (невідомі) особу, предмет, ознаку, кількість: *дехто, де що, хто-небудь, що-небудь, якийсь, будь-чий* тощо. Неозначені займенники завжди похідні, вони утворені за допомогою формантів *казна-, хтозна-, будь-, -небудь, аби-, де-, -сь*;

- **заперечні**, що вказують на відсутність особи, предмета, ознак, кількості: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки*. Заперечні займенники також похідні і утворюються за допомогою форманта *ні*.

2. Правопис займенників

1. Неозначені займенники, утворені за допомогою часток *аби-, ані-, де-, св-*, пишуться разом: *абищо, аніщо, дещо, десь, абичий, дечий, чийсь* тощо.

2. Неозначені займенники, утворені за допомогою часток *будь-, хтозна-, казна-, бозна-, -небудь*, пишуться через дефіс: *будь-хто, хтозна-чий, казна-чий, бозна-де, що-небудь*.

3. Частина *ні* із заперечними займенниками пишеться разом: *ніхто, ніякий, нікотрий, ніскільки*.

4. У непрямих відмінках прийменникових сполук прийменник стоїть між часткою і займенником. У таких випадках усі три слова пишуться окремо: *де в кому, ні до чого, будь з чим, казна на чому*.

3. Особливості відмінювання займенників

Відмінювання займенників характеризується певними особливостями, зокрема:

1) у непрямих відмінках особові займенники мають суплетивні (різнокореневі) форми:

Н.	я	ти	він	воно	вона	ми	ви	вони
Р.	мене (до мене)	тебе (до тебе)	його (до нього)		її (до неї)	нас	вас	їх (до них)
Д.	мені	тобі	йому		їй	нам	вам	їм
З.	мене	тебе	його (до нього)		її (про неї)	нас	вас	їх (до них)
О.	мною	тобою	ним		нею	нами	вами	ними
М.	на мені	на тобі	на ньому (на нім)		на ній	на нас	на вас	на них

Зверніть увагу! У непрямих відмінках особово-вказівні займенники *він, вона, воно, вони*, уживаючись з прийменником мають протетичний (приставний) приголосний **н**. Крім того, у прийменниково-відмінкових словоформах родового відмінка особових займенників наголос не переходить на закінчення: *тебé – до тебе*;

2) присвійні, означальні та вказівні займенники відмінюються, як прикметники твердої (*твій, кожен, всякий, сам*) або м'якої (*цей, весь*) групи;

3) вказівні займенники жіночого роду *та, ота* мають паралельні форми родового відмінка: *тієї – тої, отієї – отої*;

4) вказівні та означальні займенники чоловічого роду мають паралельні форми місцевого відмінка: *на цьому – на цім, на сьому – на сім, на всьому – на всім*;

5) питальні займенники чоловічого та середнього роду *чий, чиє* мають паралельні форми давального та місцевого відмінків:

Відмінок	Однина			Множина
	Ч. р.	Ж. р.	С. р.	
Н	чий	чия	чиє	чийі
Р	чийого	чиє	чийого	чийіх
Д	чийому (чиєму)	чийій	чийому (чийім)	чийі
З	чий (чийого)	чию	чиє	чийі (чийіх)
О	чийім	чиє	чийім	чийіми
М	на чийому (на чиєму, на чийім)	на чийій	на чийому (на чиєму, на чийім)	на чийіх

б) відносні та похідні від них неозначені та заперечні займенники в непрямих відмінках мають суплетивні форми:

Н.	хто	що	хтось	ніхто
Р.	кого	чого	когось	нікого
Д.	кому	чому	комусь	нікому
З.	кого	що	когось	нікого
О.	ким	чим	кимсь (кимось)	ніким
М.	на кому (на кім)	на чому (на чім)	на комусь	ні на кому

Зверніть увагу! Відносні займенники мають паралельні форми місцевого відмінка, а неозначені займенники *хтось, щось* – форми орудного відмінка;

7) відносний займенник *скільки* відмінюється, як числівник *два*.

Практичні завдання

Завдання 1. Випишіть займенники, розподіліть їх на групи за співвіднесеністю з іншими частинами мови.

1. *Можливо, я просто не вмію передати все це словами.* 2. *Все закінчилося. Ми лишилися в більшості. Просто цей світ не може в собі вмістити такої кількості болю й такої кількості ніжності.* 3. *Я говорю: ну що ти, послухай, спинися, не бийся так лунко серед густої темряви, ця ніч стоїть, наче важка пшениця, відбиваючись у тобі голосами і нервами.* 4. *І хай ця ніч ранить тебе і черкає, і хай дотики її видаються тобі неприйнятними. Лишайся, навіть коли тебе хтось чекає, лишайся, навіть коли я тебе не спинятиму.* 5. *Раптом, щойно я вийду, вона забуде про мене, раптом забуде все, що говорила до цього, раптом серце її, золоте й шалене, буде битись тепер для когось чужого (З віршів С.Жадана).*

Завдання 2. Провідмініайте займенники; позначте випадки, де можливі дві нормативні форми. *Деякий, весь, сам, абихто, нічий, себе, свій.*

Завдання 3. Випишіть займенники та визначте їх розряди.

1. Того доленосного вечора мене таки добряче тіпало. Редакція постала переді мною лиховісною вежею, хоча була вона лише бастіоном поверхи на три. 2. Зате всі з зацікавленням за мною спостерігали. 3. – Та ні, все чудово. Все прекрасно, особливо те, що ми навряд чи ще побачимося. От що. Я прийшов попрощатися. 4. – Та справа в тім, що це відтепер не матиме значення. – Як це? 5. Що тут у вас за чвари з самого ранку? 6. Звичайно, якщо ви не хочете продовжувати, ви не повинні цього робити. Ваші почуття належать тільки вам. Та можливо, ваш досвід допоможе комусь із присутніх зрозуміти щось важливе для себе. Якби ви могли допомогти комусь, чий переживання подібні до ваших, хіба ви б цього не зробили? (З творів М.Соколян).

Завдання 4. Запишіть подані займенники разом, окремо або через дефіс.

Ні/яким, ким/небудь, казна/де, ні/з/ким, де/сь, хто/зна, хто/зна/з/чим, аби/де, будь/з/ким, ні/в/кого, казна/по/скільки, ні/від/кого, до/кого/сь.

Тест. Іменні частини мови

(з вибором однієї або кількох правильних відповідей)

1. Оберіть рядок, у якому записано лише іменники другої відміни

- А вибір, ім'я, море, синтез
- Б телятко, калій, Сибір, потовщення
- В метро, батько, кисень, поле
- Г школяр, рівень, вид, путь
- Д наука, марганець, звук, Токіо

2. Оберіть рядок, у якому всі іменники у формі називного відмінка множини мають закінчення -И

- А відсоток, звір, каламбур, збіг
- Б позначка, суміш, оболонка, міст
- В зв'язок, гатунок, стовбур, крапка
- Г пазур, тираж, дописувач, дух
- Д репортаж, примірник, комар, помилка

3. Оберіть рядки, в яких усі іменники належать до чоловічого роду

- А поні, дріб, полин, нежить
- Б директор, степінь, насип, листоноша
- В суддя, вимір, доцент, путь
- Г шимпанзе, ківі, Чернівці, Дніпро
- Д рукопис, ступінь, лікар, продаж

4. Оберіть рядок, у якому всі іменники належать до жіночого роду

- А тюль, лазур, перепис, правопис
- Б собака, вчитель, метате́за, подорож
- В Кіліманджаро, пектораль, ко́машня, парость
- Г біль, кенгуру, продаж, постать
- Д нероба, літопис, вість, професор

5. Оберіть рядок, у якому всі іменники в родовому відмінку однини мають закінчення -а (-я)

- А вітер, колір, синтез, комунікант
- Б відрізок, компонент, організм, острів
- В екзамен, образ, прямокутник, рік
- Г контекст, абзац, конкурс, каталог
- Д синонім, комп'ютер, відмінок, Париж

6. Оберіть рядки, в яких усі іменники в родовому відмінку однини мають закінчення -у (-ю)

- А комплекс, університет, акцент, бурлеск
- Б афоризм, жанр, аспект, алфавіт
- В граматист, відповідник, елемент, доказ
- Г вид, виконувач, кисень, книгар
- Д жаргонізм, варіант, суфікс, вівторок

7. Усі іменники в родовому відмінку однини мають закінчення -у (-ю), ОКРІМ

- А вибір, ефект, голос, вигук
- Б простір, вираз, Єгипет, екскурс
- В Чернігів, звіт, запис, відгук
- Г Крим, погляд, вислів, процес
- Д спосіб, закон, Китай, діалог

8. Оберіть рядки, в яких усі іменники в орудному відмінку однини мають закінчення -єю

- А вакуоля, земля, потреба, межа
- Б мережа, круча, ступня, ко́машня
- В диня, зоря, буря, продаж
- Г вишня, суниця, миша, стеля
- Д капсула, воля, ріка, ноша

9. Оберіть рядки, в яких усі іменники в орудному відмінку однини мають закінчення -ом

- А лікар, писар, ступінь, звір
- Б стовбур, ветеринар, кварц, вираз
- В критерій, тягар, панцир, футляр
- Г морок, принц, абзац, комар
- Д вибір, Ігор Петрович, доповідач

- 10. Оберіть рядок, у якому всі слова в орудному відмінку однини мають закінчення -ою**
- А велика куля, дієслівна форма
 - Б набридлива комарня, чітка межа
 - В важка ноша, давня мова
 - Г важлива новина, гаряча страва
 - Д сіра миша, значуща одиниця
- 11. Оберіть рядки, в яких зроблено помилки**
- А Стебло має довжину три метра.
 - Б У слові може бути два наголоси.
 - В У слові – два голосних звука.
 - Г Наведіть три приклади фразеологізмів.
 - Д У дослідженні використано чотири словники.
- 12. Оберіть рядки, в яких зроблено помилки у вживанні форм числівників та їх сполучень**
- А Нараховують до сімдесяти варіантів пісні.
 - Б Повністю відремонтовано двадцять три комп'ютери.
 - В Щороку рослини запасують у вигляді хімічних зв'язків стільки енергії, скільки могли б отримати від двохсот п'ятидесяти тисяч електростанцій.
 - Г Підготовка тривала півтора місяця.
 - Д Виокремлено чотири семантичних компонента.
- 13. Оберіть помилкову форму кількісного числівника в родовому відмінку однини**
- А тисячі двохсот чотирьох
 - Б одного мільйона семисот двадцяти
 - В дев'ятиста вісімнадцяти
 - Г трьохсот чотирнадцяти
 - Д ста шістнадцяти
- 14. Оберіть рядок, у якому неправильно утворено форму ступеня порівняння прикметника**
- А вищий, більш теплий, найбільш активний
 - Б найменш тендітний, більш цікавіший, дорожчий
 - В сильніший, найголовніший, товстіший
 - Г найліпший, менш м'який, щонайлегший
 - Д якнайбільший, важливіший, найтяжчий
- 15. Оберіть рядки, в яких неправильно утворено форми ступенів порівняння прикметників**
- А Найважливішим вітаміном називають вітамін А.
 - Б Другий показник більш важливіший.
 - В У таких клітинах концентрація соку менша.
 - Г Корінці рослин другої групи довші.
 - Д Ця форма в мові найбільш поширеніша.
- 16. Форма орудного відмінка має обставинне значення способу дії або порівняння в реченні**
- А І поки нас дід сопілками колише від бід і турбот (М.Матіос).
 - Б А песик із поглядом брата згрібає сухий попільець (М.Матіос).
 - В З цим могутнім гаслом він кидався в бій, мов справжній отаман свого сінокосу (О. Довженко).
 - Г І колючий дріт ... бігав павуками по вимерзлій стіні (В.Стус).
 - Д Тугими колами кружляємо, усе збиваючись з ноги (В.Стус).

17. Форма родового відмінка має значення об'єкта (виконує функцію прямого додатка) в реченнях

- А Ніхто твоїх не заперечить прав (М.Зеров).
- Б Всяка пташка своїх пісень співає (Народна творчість).
- В Хай яблука осіннього достоя в мої червонобокі виснуть сні (В. Стус).
- Г Це був час його життєвого становлення.
- Д Із днів триумфу до чорних днів близько (М.Матіос).

18. Означення виражено формою родового відмінка в реченнях

- А І печаль велика душу сушить. І печаль уже не має меж (М. Матіос).
- Б Жалібний крик сови, що нагадував плач дитини, пронісся над поляною (За А.Шияном).
- В Ще вруняться горді Славутові кручі, ще синіє річки замріяна гладь (В. Стус).
- Г І не матиме більше клопоту з тою панною прісний світ... (М. Матіос).
- Д Петро, засинаючи, слухає голос учителя (С. Жадан).

19. Іменник у формі орудного відмінка має значення обставини місця в реченнях

- А Пахнув дід теплою землею і трохи млином (О. Довженко).
- Б Над хатою піднялись у небо голуби, знаменуючи мир і благодать (О. Довженко).
- В Прокидаюсь я на березі Десни під дубом (О. Довженко).
- Г А вже ранком, прокинувшись під сіряками й свитками, ми витягали його з болота на сухе (О. Довженко).
- Д Тоді ми з криком і жалібним гавком обоє чкурнули в любисток, у смородину (О.Довженко).

20. Іменник у знахідному відмінку має значення прямого об'єкта (є прямим додатком) у всіх реченнях, ОКРІМ

- А На однакові квадрати поділили білий світ (В. Стус).
- Б Гриби і ягоди збирав він у лісі краще за нас усіх (О.Довженко).
- В Мені треба писати про човен, а я забув і пишу про хмари (О. Довженко).
- Г Ревуть пароплави, гудуть паровози, і аероплани прокреслюють слід (В. Стус).
- Д Кучерява зелень запустила своє коріння у глибину моху, а зверху сипнула рососою черво-них та синіх ягід (За М. Коцюбинським).

21. Неузгоджене означення виражено формою родового відмінка в реченнях

- А Я зачиняю двері, наче боюся, що світло лампи витече все крізь шпари (М. Коцюбинський).
- Б З дороги видно було далекий тин лісу (В.Винниченко) .
- В Клуб сільський. Чотири кроки – сценка. В залі – дим гасниць і цигарок (Д.Павличко).
- Г Пригадую, як біля церкви, на яку богомільні баби обернули звичайну сільську хату, по-чепили на поперечці поміж двох стовпів тракторне колесо замість дзвона (Є. Гуцало).
- Д Минало в хлопців оп'яніння від краси, закохувалися вони у звичайних кирпатих і го-строносих дівчат (В. Симоненко).

22. Позначте речення, в якому орудний відмінок має пряме значення інструмента

- А Тихо пливе блакитними річками льон (М.Коцюбинський).
- Б Але одного разу вона дуже посварилася з батьком (Б.Антоненко-Давидович).
- В І по-сільському так Зіна одштовхнула Анемподиста ліктем у груди, що той мало не ви-пав з брички (Б.Антоненко-Давидович).
- Г Може, вона була колись веселою берізкою, а я вітром? (В.Винниченко)
- Д А вона, як мрія сну Чарівна, Сяє вродою святою, Неземною чистотою, Сміючись на пе-люстках, На квітках Променистою рососою (Микола Вороний).

23. Позначте рядки, у яких усі прикметники – відносні

- А дідівська спадщина, паперовий пакет, лебедина пісня, охайний учень
- Б лісова стежина, дерев'яна лава, лікарські рослини, яблучний пиріг
- В езопівська мова, батьківський комітет, сухий дуб, розмовний стиль
- Г орлина сім'я, козацький звичай, журавлиновий сік, босий чоловік
- Д лісові ягоди, лимонний пиріг, молочна каша, буряковий корінь

24. Позначте рядки, у яких усі прикметники не мають ступенів порівняння

- А милий, високий, грандіозний, красивий
- Б босий, грубезний, злющий, лисий
- В вороний, надпотужний, білуватий, премудрий
- Г величенький, зубатий, німий, червоно-бурий
- Д терплячий, карий, розумний, дрібен

25. Позначте рядок, в якому є лише відносні прикметники

- А вишневий кущ, весняна роса, молочна каша, глиняний посуд
- Б молочний зуб, малинова сукня, батьківське ставлення, лисяча натура
- В орлиний погляд, Франкове слово, гусяча хода, лебединий пух
- Г бузковий відтінок, ведмежа послуга, дерев'яна хода, срібне волосся
- Д срібна голова, дамоклів меч, собачий холод, вовчий кожух

26. Позначте рядки, у яких від усіх прикметників можна утворити ступені порівняння

- А великий, малий, поганий, красивий, вільний
- Б прозорий, добрий, ясний, здоровий, білий
- В гарний, пізній, весняний, дешевий, гіркий
- Г смачний, жорстокий, торішний, білявий, чорний
- Д свіжий, блідий, щирий, низький, хитрий

27. Позначте рядки, у яких усі слова – це числівники у формі орудного відмінка

- А сьома, тринадцятим, чотирмастами, сто п'ятдесят другим
- Б обома, п'яти, сотнею, мільярдом
- В трьома, п'ятдесятма, одній, ста
- Г десятком, вісімнадцятьма, двох, тисячним
- Д дев'ятьмастами, третім, п'ятьма, п'ятьома

28. Позначте рядки, у яких допущено помилки при відмінюванні числівників

- А сімнадцяти, однією другою, п'ятьма цілими семи десятинами
- Б ста двадцяти, п'ятидесяти, чотирьохсот
- В п'ятнадцяти, ста дев'яноста одного, двох
- Г шістьмастами, третього, сорокового
- Д двадцятьох, кільканадцяти, п'ятиста

29. Кількісні складені числівники відмінюються

- А як іменник
- Б як прикметник
- В перше слово відмінюється як кількісний числівник, решта – як порядкові
- Г усі слова відмінюються за окремим зразком
- Д відмінюється тільки останнє слово

30. Позначте рядки, у яких неправильно поєднано числівники з іменниками

- А п'ять книг, семеро речень, троє товаришів, три компоненти
- Б півтори дні, три блокноти, п'ятьом чоловікам, сімнадцяти учнів
- В чотири професора, троє студентів, першому розряду, одна ціла п'ять десятих відсотка
- Г три займенники, два суфікси, вісьмом пораненим, півтори доби
- Д сорока працівників, три прикметника, одна п'ята зошита, два омоніми

31. Позначте рядок, у якому подано характеристику числівника, виділеного в реченні:

*Хвіст ящірки довший за тулуб у **півтора** рази.*

- А порядковий, простий
- Б кількісний, власне кількісний, простий
- В кількісний, дробовий, простий
- Г кількісний, власне кількісний, складений
- Д кількісний, збірний, простий

32. Як відмінюються числівники – назви сотень?

- А змінюються обидві частини
- Б змінюється тільки друга частина
- В у всіх непрямих відмінках мають закінчення -а
- Г у всіх непрямих відмінках мають закінчення -и
- Д у всіх непрямих відмінках мають подвійні закінчення

33. Позначте рядок, у якому всі займенники відмінюються, як прикметники

- А абиякий, наш, весь, кожен
- Б мій, цей, той, дещо
- В всякий, жодний, свій, себе
- Г інший, такий, всякий, її
- Д твій, сам, наш, його

34. Позначте рядок, у якому всі займенники пишуться разом

- А ні/що, де/який, аби/хто, ні/який, ані/що
- Б ні/від/чого, ні/який, де/що, хтозна/що, аби/кому
- В ні/скільки, ні/з/чим, де/хто, будь/що, казна/що
- Г ні/чий, будь/кому, ні/від/кого, казна/хто, будь/яка
- Д ні/в/якому, ні/чого, де/що, хто/небудь, ані/кого

35. Позначте хибні твердження

- А Форма орудного відмінка іменника має різноманітні значення.
- Б Присвійні прикметники можуть переходити до розряду якісних і відносних.
- В Деякі якісні прикметники не можуть мати ступенів порівняння.
- Г Іменники всіх відмін поділяють на групи: тверду, м'яку і мішану.
- Д Відносні прикметники можуть бути непохідними.

36. Позначте правильні твердження

- А Іменники спільного роду залежно від контексту можуть мати значення всіх родів.
- Б Прикметники у реченні можуть виконувати синтаксичну функцію означення і частини складеного іменного присудка.
- В У дробових числівниках відмінюється тільки перша частина.
- Г В українській мові зазвичай виокремлюють 9 значенневих розрядів займенників.
- Д Неозначені займенники утворюються за допомогою часток *не* та *ні*.

Тема 5. ДІЄСЛОВО

1. Форми дієслова

Дієслово – це самостійна повнозначна частина мови, що позначає дію, стан або процес (динамічну ознаку), виражену в граматичних категоріях перехідності, виду, стану, часу, особи та способу. Синтаксичні функції дієслова найрізноманітніші, оскільки ця частина мови має розгалужену систему форм:

— **особові** (та **родові** форми), або **фінітні** дієслова; у реченні виконують роль простого дієслівного присудка: *На Лисій горі догоряє багаття нічне* (В. Стус);

— **інфінітив** (**неозначена** форма дієслова); може бути будь-яким членом речення: *Триматися* (підмет) *у власному сідлі — такі химери юності* (В. Стус); *Я б ходив до нього* [Шевченка] *щоранку прибирати* (тут і далі – обставина мети) *кімнату і чистити його черевики* (М. Івасюк); *Він просить вибачити* (додаток) (М. Коцюбинський);

— **дієприкметник** (**іменна** форма); виконує роль означення та частини складеного іменного присудка: *Простягни руку попереду — схололими пальцями відчуєш самого себе* (В. Стус); *Людина створена для щастя, як птах для польоту* (В. Короленко);

— **дієприслівник** (**незмінювана** форма); у реченні є обставиною: *Ринь же, звуки гасячи вечірні, На принишклу землю звідтіля* (Є. Плужник);

— **безособові** форми на **-но, -то**; виконують роль головного члена односкладного безособового речення: *Засуджено троє* (М. Коцюбинський).

2. Категорія виду

Дієслова можуть позначати дію, не обмежену в часі, нереалізовану (*відпочивала, відпочиваю, відпочиватиму*). Це дієслова **недоконаного виду**, які відповідають на запитання *що робити?* Дієслова, що позначають обмежену в часі дію, реалізовану в минулому або спрямовану на повну реалізацію в майбутньому (*відпочила, відпочину*), мають **доконаний вид** і відповідають на запитання *що зробити?*

Категорія виду, отже, виражає відношення дії до її внутрішньої межі (природного завершення). У межах цієї категорії розрізняють два граматичні значення: доконаного виду і недоконаного виду.

Дієслова можуть утворювати **видову пару**, якщо вони мають тотожні лексичні значення і розрізняються лише за видовою ознакою – доконаний або недоконаний вид, наприклад, *розуміти* – *зрозуміти, говорити* – *сказати, виконати* – *виконувати*.

Дієслова, які не утворюють видових пар, називають **одновидовими**. Вони вживаються лише у формі доконаного (*натерпітися, наплакатися, відшуміти, пообписувати, збагнути*) або недоконаного виду (*потребувати, гордувати, гидувати, потріскувати*).

Крім того, в українській мові існує група дієслів з морфологічно не вираженою видовою ознакою (*розслідувати, мовити, женити, веліти, наслідувати, ампутувати, авансувати, адресувати, акцентувати, атестувати, атакувати* та ін.). Залежно від контексту вони можуть виражати і доконаний, і недоконаний вид, а тому в граматиці отримали назву **двовидові** дієслова.

Видові форми дієслова утворюються за допомогою різних засобів: префіксів (*питати* – *спитати, писати* – *написати*), суфіксів (*итовхати* – *итовхнути, рубати* – *рубоннути, зігріти* – *зігрівати, лишити* – *лишати, розплутати* – *розплутувати, опанувати* – *опановувати*), зміни наголосу (*в^икликати* – *в^икликати, в^ирізати* – *в^ирізати, зак^ликати* – *зак^ликати*), одночасного приєднання суфікса та префікса (*лишати* – *залишити, вішати* – *повісити*).

3. Категорія часу

Категорія часу – це граматична категорія, яка виражає відношення дії до моменту мовлення.

Теперішній час означає, що дія відбувається одночасно з моментом мовлення про неї: *Кружляє лист в передчутті біди* (В. Стус).

Майбутній час означає дію, яка буде після моменту мовлення: *Ждати буду якісь незвідані чуття прибудні* (В.Стус); *І марив день за днем, що все спливе і пам'ять промине розлуку, геть до титли й коми вивчену* (В.Стус).

Форми майбутнього часу можуть бути доконаного і недоконаного виду.

Форми майбутнього часу доконаного виду утворюються за допомогою префіксів (*прочитаю, допишу, перекричу*).

Форми майбутнього часу недоконаного виду можуть бути складними (*співатиму*) та складеними (*буду співати*).

Дієслова **минулого часу** означають дії, які відбулися або відбувалися до моменту мовлення: *Осліпле листя відчувало яр і палене збігло до потоку* (В.Стус). Форми минулого часу творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса **-в-** (чоловічий рід), його варіанта — суфікса **-л-** (жіночий, середній рід і форма множини), а також нульового суфікса (у кінці слова після приголосного), наприклад, *читав, читала, читало, читали*.

Зверніть увагу!

1. У форм минулого часу дієслова з ненаголошеним суфіксом **-ну-** можливі паралельні форми: *сохнути – сохнув і сох, зів'янути – зів'янув і зів'яв*. Якщо суфікс **-ну-** наголошений і позначає раптову чи одноразову дію, то він зберігається: *стягнути – стягнув, гукнути – гукнув*.

2. Форми чоловічого роду дієслова з основою на приголосний утворені за допомогою нульового суфікса: *могти – міг, пекти – пік, нести – ніс, везти – віз*.

4. Категорія способу.

Творення форм наказового способу дієслова

Визначають три способи дієслова: дійсний, умовний та наказовий.

Дійсний спосіб виражає реальну дію, які відбувається, відбувалася чи відбуватиметься у позамовній реальності: *Колимські закували зозулі, шумує потік, молода шипшина жовтавий стромить лист. Легкі хмарки на порцеляновому виснуть небі* (В. Стус). Дієслова в дійсному способі змінюються за часами, числами, у теперішньому та майбутньому часі за особами, у минулому в однині за родами.

Наказовий спосіб дієслова означає спонукання, вимогу, прохання, заклик, наказ. Формам наказового способу *не властива* ознака часу.

Дієслова наказового способу мають *просту і складену форми*.

Проста форма наказового способу утворюється від основи дієслова теперішнього часу за допомогою закінчень (див. таблицю).

Складена форма наказового способу утворюється за допомогою частки **хай (нехай)** і вживається в 3 особі однини та множини.

Творення форм наказового способу дієслова

Особа	Однина	Множина
1 особа	—	-імо (пишімо) -мо (читаймо)
2 особа	-и (пиши) нульове (читай)	-іть (пишіть) -те (читайте)
3 особа	хай (нехай) пише хай (нехай) читає	хай (нехай) пишуть хай (нехай) читають

Нульове закінчення у формі 2 особи однини вживане:

— після голосного: *вишивай, знай, минай*;

— після **б, п, в, м, ж, ч, ш, щ, р**: *сип, ріж, став, вір*;

— після **д, т, з, с, л, н** з пом'якшенням приголосного: *стань, кинь, сядь*.

Закінчення **-и, -ім(о), -іть** мають форми:

— під наголосом: *іди, ідімо, ідіть; кричи, кричімо, кричіть*;

— у дієсловах із наголошеним префіксом **ви-**, утворених від дієслів попередньої групи з наголошеним закінченням: *вийди, вийдімо, вийдіть*;

— у дієсловах з основою на приголосний та суфіксом **-ну-** в інфінітиві: *стукнути – стукни, крикнути – крикни, підкреслити – підкресли*.

Зверніть увагу!

1. Задньозикові приголосні **г, к, х** переходять у **ж, ч, ш**: *бігти — біжи, пекти — печи, брехати — бреш*.

2. Свистячі приголосні **з, с** у деяких дієсловах переходять у **ж, ш**: *казати — кажи, писати — пиши*. Але: *носити — носи*.

3. У дієсловах з суфіксом **-ува- (-юва-)** суфікс змінюється на **-уй-, -юй-**: *виконуй, малюй*.

4. У дієсловах з постфіксом **-ся (-сь)** постфікс зберігається: *готуйся, вмивайся*.

Неправильно:

Давайте підемо

Ходімте

Пишемо диктант!

Читаємо текст

Правильно:

Ходімо

Пишімо диктант!

Читаймо текст

Умовний спосіб виражає дію, бажану або можливу за певних умов. Форми умовного способу утворюються додаванням до форм минулого часу частки **би (б)**. Частка пишеться окремо від дієслів: *Він би робив, та рукава болять* (Нар. тв.).

Зверніть увагу! Частка **б** пишеться після слів, що закінчуються на голосний: *Уже б співали треті півні, якби вони тут десь були* (П. Дорошенко); а частка **би** — після слів, що закінчуються на приголосний: *Пішов би я в Україну, пішов би додому...* (Т. Шевченко).

Частка **би (б)** може займати дистантну позицію (тобто між часткою і дієсловом можуть стояти інші слова): *Коли б я навчився працювати, як бджола, скільки міг би правди назбирати у житті!* (П. Воронько); *Я б навіть сонцю одягнула вінок із житніх колосків!* (Л. Рубан).

5. Дієвідмінювання дієслів

Дієслова теперішнього і майбутнього часу змінюються за особами і числами. Це називають **дієвідмінюванням**.

Для того, щоб визначити, яку літеру писати в особових закінченнях дієслова (**е** або **и**), потрібно з'ясувати, до якої дієвідміни належить дієслово. За характером особових закінчень (характером голосного звука в закінченні) дієслова поділяють на 2 дієвідміни.

Розподіл за дієвідмінами здійснюють за закінченням дієслова у 3 особі множини:

— до I дієвідміни належать дієслова із закінченням **-уть (-ють)**; у всіх інших особових закінченнях — голосний **е**;

— до II дієвідміни належать дієслова із закінченням **-ать (-ять)**; у всіх інших особових закінченнях — голосний **и**.

Зверніть увагу! Утворюючи форму 3 особи множини необхідно зважати на видову ознаку дієслова — доконаний (*що зробити?*) або недоконаний (*що робити?*) вид. Відповідно, для дієслів доконаного виду потрібно утворювати форму 3 особи множини **майбутнього часу** (дієслова доконаного виду не вживаються в теперішньому часі), а для дієслів недоконаного виду — форму 3 особи множини **теперішнього часу**.

Зразок дієвідмінювання

Теперішній час

I дієвідміна

Число / Особа	Однина	Множина
1-ша ос.	печу мелю	печемо мелемо
2-га ос.	печеш мелеш	печете мелете
3-тя ос.	пече меле	печуть мелють

Зверніть увагу! До I дієвідмини належать:

- 1) дієслова *колоти, молоти, полоти, бороти*, а тому в особових закінченнях мають літеру **е**: *колють, борють, полють, мелють; колеши, бореши, полеши, мелеши; колете, мелете, полете, борете*;
- 2) дієслово *хотіти* – *хочуть*.

II дієвідміна

Число / Особа	Однина	Множина
1-ша ос.	дружу біжу	дружимо біжимо
2-га ос.	дружиш біжиш	дружите біжите
3-тя ос.	дружить біжить	дружать біжать

Зверніть увагу! До II дієвідмини належать:

- дієслова *клеїти, гоїти, доїти*, а тому: *клеїш, гоїш, доїш; клеять, гоять, доять*;
- дієслово *бігти* – *біжать*.

Так звані **атематичні** дієслова (дієслова, що не мають теми – голосного між коренем та інфінітивним суфіксом **-ти**) відмінюються за особливим зразком (*бути, дати, їсти, розповісти (відповісти, доповісти, переповісти* тощо):

1 ос.одн.	<i>дам, їм, розповім</i>	1 ос. мн.	<i>дамо, їмо, розповімо</i>
2 ос.одн.	<i>даси, їси, розповіси</i>	2 ос. мн.	<i>дасте, їсте, розповісте</i>
3 ос.одн.	<i>дасть, їсть, розповість</i>	3 ос. мн.	<i>дадуть, їдять, -----</i>

Майбутній час. Складна (синтетична) форма

I і II дієвідмини

Число / Особа	Однина	Множина
1-ша ос.	<i>писатиму, клеїтиму</i>	<i>писатимемо, клеїтимемо</i>
2-га ос.	<i>писатимеш, клеїтимеш</i>	<i>писатимете, клеїтимете</i>
3-тя ос.	<i>писатиме, клеїтиме</i>	<i>писатимуть, клеїтимуть</i>

Майбутній час. Складена (аналітична) форма

I і II дієвідмини

Число / Особа	Однина	Множина
1-ша ос.	<i>буду писати, буду клеїти</i>	<i>будемо писати, будемо клеїти</i>
2-га ос.	<i>будеш писати, будеш клеїти</i>	<i>будете писати, будете клеїти</i>
3-тя ос.	<i>буде писати, буде клеїти</i>	<i>будуть писати, будуть клеїти</i>

6. Творення та вживання дієприкметників активного й пасивного стану

Дієприкметник – це іменна форма дієслова, що вказує на ознаку предмета за дією і відповідає на питання *який?*

Дієприкметнику притаманні ознаки прикметника (рід, число, відмінок, залежні від іменника; синтаксична роль означення) та дієслова (вид, час, здатність до керування залежними іменниками).

Дієприкметники мають лише похідні основи – дієслівні, і зберігають значення виду дієслова, від якого утворені.

Дієприкметники поділяють на *активні* та *пасивні*. **Активні** дієприкметники вказують на ознаку предмета або істоти, яка сама виконує дію: *ревучий, кипучий, достиглий, посивілий, опалий*. **Пасивні** виражають ознаку предмета, яка зумовлена дією іншого предмета: *засіяне поле, побудований будинок*.

У сучасній українській літературній мові існують такі **типи дієприкметників**:

1) **активні дієприкметники теперішнього часу**, які утворюють за допомогою суфіксів **-уч, -ач** від основи теперішнього часу дієслів недоконаного виду: *писати – пиш (-уть) – пишучий; -ач*

2) **активні дієприкметники минулого часу**, які утворюють за допомогою суфікса **-л-** від основи інфінітива лише неперехідних дієслів доконаного виду: *почорніти – почорнілий, здрібніти – здрібнілий;*

3) **пасивні дієприкметники минулого часу**, які утворюють від основи інфінітива за допомогою суфіксів **-т, -н(-ен-)**, *відкрити – відкритий, відзначити – відзначений, поширювати – поширюваний*. Деякі пасивні дієприкметники можуть утворюватися паралельними формотворчими засобами: *колотий – колений, полотий – полений* тощо.

Проте не всі дієприкметники мають активне вживання. Сучасній українській літературній мові **майже не властиві** дієприкметники активного стану минулого часу на *-виий, -шиий*.

Уживаються активні дієприкметники минулого часу із суфіксом **-л-** (*згорілий, посивілий*), але найпоширеніші пасивні дієприкметники минулого часу із суфіксами **-т, -н(-ен-)**.

Дієприкметники активного стану теперішнього часу із суфіксами **-уч(ий), -юч(ий)** **мають обмежене вживання**, їх переважно замінюють прикметниками та іменниками (не *діючий*, а *чинний*; не *організуючий*, а *організаційний*; не *узагальнюючий*, а *узагальнювальний*; не *мітингуєчий*, а *мітингувальник*).

Зверніть увагу!

1. Частина активних дієприкметників перейшла до розряду прикметників, оскільки вони позначають статичну ознаку (на відміну від дієприкметників, що позначають ознаку динамічну). Порівняйте: *зблідле обличчя, зів'яле листя* (активна, змінювана ознака) – *колючий дріт, ведуче колесо* (постійна ознака). Часто процес переходу дієприкметників у прикметники супроводжується зміною наголосу: *пéчена, вáрена картопля* – дієприкметники; *печéна, варéна картопля* – прикметники.

2. Слід розрізняти дієприкметники і прикметники з суфіксами, відповідно, **-ен-, -ан-** та **-енн-, -анн-**, порівняйте: *нездóланий* (якого не здолали у певний момент) і *нездолáнний* (якого не можна здолати – постійна ознака); *нескíнчений* (який не завершений конкретної миті) – *нескíнчéний* (який не має кінця – постійна ознака).

3. Дієприкметники з суфіксом **-л-** мають префікс, що вказує на доконаний вид, прикметники з цим суфіксом (первісно були дієприкметниками) префіксів не мають: *кислий – скислий; гнилий – зігнилий; талий – розталиий*.

4. Дієприкметники зберігають здатність керувати залежними іменниками, на відміну від прикметників: *колючий дріт* (постійна ознака) – *палена сонцем ярина* (тимчасова ознака).

7. Дієприслівник як незмінна форма дієслова

Дієприслівник – це незмінна форма дієслова, що означає дію, яка супроводжує головну, виражену дієсловом. Ця форма зберігає властиві особовим дієсловом ознаки виду, перехідності, часу: *читаючи що? книгу; розмірковуючи над чим? над завданням.*

Дієприслівник, як і прислівник, має незмінну форму, а в реченні виконує функцію обставини: *Зацікавившись темою нашої розмови, він затримався* (Б. Антоненко-Давидович).

Дієприслівник разом із залежними від нього словами називається **дієприслівниковим зворотом**.

Дієприслівники **недоконаного виду** утворені від основ теперішнього часу за допомогою суфіксів **-учи(-ючи)** (I дієвідміна) і **-ачи(-ячи)** (II дієвідміна): *пишуть – пишучи; переконують – переконуючи; лежать – лежачи.*

Дієприслівники **доконаного виду** утворені від основ інфінітива дієслів переважно доконаного виду за допомогою суфікса **-ши(-вши)**: *кинув – кинувши; сказав – сказавши.*

Зверніть увагу!

Дія, названа дієприслівником, завжди стосується того самого суб'єкта (підмета), що й дія, названа присудком. В односкладному безособовому реченні дієприслівникові звороти не вживаються.

Неправильно:

*Повернувшись додому,
мене охопила радість;*

*Зустрічаючи друзів,
мені завжди радісно*

Правильно:

*Коли я повернувся додому,
мене охопила радість;*

*Зустрічаючи друзів,
я завжди радію.*

7. Складні випадки дієслівного керування та вживання дієслівних форм

У вживанні дієслів та їхніх форм дотримуйтесь таких рекомендацій:

Неправильно	Правильно
<i>вибачте мене</i>	<i>вибачте мені</i>
<i>навчити математиці</i>	<i>навчити математики</i>
<i>дякувати вас</i>	<i>дякувати вам</i>
<i>вирішувати завдання</i>	<i>виконувати завдання розв'язувати завдання</i>
<i>виділятися з-поміж інших</i>	<i>вирізнятися</i>
<i>існуючий</i>	<i>наявний</i>
<i>прослідковується</i>	<i>простежується</i>
<i>відмінити рішення</i>	<i>скасовувати рішення</i>
<i>відмітити особливість</i>	<i>відзначити особливість</i>
<i>відноситься до групи</i>	<i>належить до групи</i>
<i>добре відноситься до людини</i>	<i>добре ставиться до людини</i>
<i>всеохоплюючий</i>	<i>всеосяжний, всеохопний</i>
<i>мотивуючий</i>	<i>мотивувальний</i>
<i>узагальнюючий</i>	<i>узагальнювальний</i>
<i>задавати питання</i>	<i>ставити запитання</i>
<i>оточуючий світ</i>	<i>навколишній світ, довкілля</i>
<i>знаходиться десь (у чомусь)</i>	<i>перебувати, розташовуватися, міститься десь (у чомусь)</i>

<i>служить матеріалом</i>	<i>служує матеріалом</i>
<i>зустрічаються в тексті</i>	<i>трапляються в тексті</i>
<i>обумовити</i>	<i>зумовити</i>
<i>настоювати</i>	<i>наполягати</i>
<i>підняти проблему</i>	<i>порушити проблему</i>
<i>посилатися на статтю</i>	<i>покликатися на статтю</i>
<i>привести приклад</i>	<i>навести приклад</i>
<i>приналежний до чогось</i>	<i>належний до чогось</i>
<i>прийти до висновку</i>	<i>дійти висновку</i>
<i>приведені аргументи</i>	<i>наведені аргументи</i>
<i>розкрити роль</i>	<i>визначити роль</i>
<i>притримуватися правил</i>	<i>дотримуватися правил</i>
<i>поступити вірно</i>	<i>вчинити правильно</i>
<i>розписатися</i>	<i>поставити підпис</i>
<i>розрахований на студентів</i>	<i>призначений для студентів</i>
<i>співпадають думки</i>	<i>збігаються думки</i>
<i>розповсюджена теорія</i>	<i>поширена теорія</i>

Зверніть увагу! Помилковим є вживання безособових форм на *-но, -то* у реченнях, де називають виконавця (ким зроблено): *Наказ підписано директором* – треба *Директор підписав наказ*; *Класифікацію розроблено О.Пешковським* – треба *О.Пешковський розробив класифікацію*.

Практичні завдання

Завдання 1. Від дієслівних форм І особи однини утворіть інфінітив.

Виходжу, виходжу, вирішую, торкнуся, шукаю, зберу, плачу, припрошу, відпочину, наздожену, блимну, кричу, крикну, запитую, перепису, подаю, виллю, бреду, броджу.

Завдання 2. Утворіть усі можливі форми дійсного, умовного та наказового способів.

Платити, розмірковувати, світати, колоти, боротися.

Завдання 3. Від дієслів, де можливо, утворіть форми наказового способу.

Виходити, викликати, вимкнути, кинути, стрибнути, виконати, доцити, морозити, плекати, розхворітися, заслухатися, бути, зрости.

Завдання 4. Утворіть і запишіть особову парадигму (теперішнього чи майбутнього часу) поданих дієслів.

Переписати, виконувати, надихатися, мрячити, змогти.

Завдання 5. Випишіть дієприкметники. Від яких дієслів і за допомогою яких суфіксів вони утворені?

1. Сидимо біля погаслого вогнища, перетрушуємо в долонях попіл, розтираємо витухлі геть вуглини (В. Стус). 2. А поруч вставали некороновані Корифеї і справжні вожді (В. Симоненко). 3. Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу, Виростуть з тобою приспані тривоги (В. Симоненко). 4. Мільярди вір зариті у чорнозем, Мільярди щасть розвіяні у прах (В. Симоненко). 5. Зацвіте автострада доспілими гронами (І. Драч). 6. Руки обплетені, вуста обпалені Глибинними незагнуданими пожежами (І. Драч). 7. Мужчина з крилом підбитим Схилився над юною жінкою (І. Драч).

Завдання 6. Від дієслів утворіть дієприкметники.

Колоти, розминутися, виконувати, виконати, перепливти, збліднути, вихолодити, розвинути, започаткувати, обирати, оббирати, зів'янути, в'янути.

Завдання 7. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники.

Вірити, вибирати, кинути, притиснути, виконати, виручити, обрати, викроїти, кроїти, ошукати, співати, минути, ковтнути, розмірковувати, стихати, насіпати, насипати.

Тема 6. ПРИСЛІВНИК

1. Групи прислівників за значенням

Прислівник – це самостійна повнозначна незмінна частина мови, що виражає ознаку дії або ознаку іншої ознаки: *іти разом, дуже швидкий*. Основна синтаксична функція прислівника в реченні – функція обставини: *Що маєш завтра зробити, то зроби сьогодні, а що маєш з'їсти нині, то лиши на завтра* (Нар. тв.). Часто прислівники вживаються в ролі головного члена безособового речення: *На вулиці сонячно; Мені холодно*.

За значенням прислівники поділяють на означальні та обставинні.

Означальні, своєю чергою, поділяють на:

— **якісно-означальні** (виражають якісну ознаку дії, мають суфікси **-о** та **-е**, відповідають на питання *як?*): *високо, швидко, легко*. Прислівники цієї групи походять від прикметників і здатні утворювати ступені порівняння: *легко – легше, найлегше*;

— **кількісно-означальні** (характеризують дію, стан чи ознаку з боку кількості і міри вияву, відповідають на питання *скільки? наскільки? як багато? якою мірою?*): *дуже, занадто*;

— **прислівники способу дії** (вказують на те, яким способом відбувається дія чи виявляється ознака, відповідають на питання *як? у який спосіб?*): *по-батьківськи, по-філософськи*.

Обставинні поділяють на:

— прислівники **місця** (означають місце або напрямок дії, відповідають на питання *де? куди? в якому напрямку?*): *вгору, вниз*;

— прислівники **часу** (вказують на час дії, відповідають на питання *коли? з якого часу? до якого часу?*): *навесні, зранку*;

— прислівники **мети** (означають мету дії, відповідають на питання *з якою метою?*): *наперекір, напоказ, навмисне*;

— прислівники **причини** (вказують на причину дії і відповідають на питання *з якої причини?*): *зопалу, спросоння*.

2. Творення форм ступенів порівняння прислівників

Якісно-означальні прислівники, як і якісні прикметники можуть мати форми ступенів порівняння - вищого та найвищого.

Вищий ступінь має дві форми: просту, утворену за допомогою суфіксів **-ш-**, **-іш-**: *дешево – дешевше, високо – вище*, та складену, коли до неступеньованого прислівника приєднують слова **більш**, **менш**: *дешево – більш дешево, високо – більш високо*.

Просту форму **найвищого** ступеня утворюють приєднанням префікса **най-** до форми вищого ступеня: *найвище, найкраще*, а складену – за допомогою слів **найбільш**, **найменш**, які вживають із неступеньованим прислівником: *найбільш вдало, найменш розумно*.

Зверніть увагу!

1. Прислівникові суфікси **-к-**, **-ок-** у формі вищого ступеня випадні: *швидко – швидше; глибоко – глибше*.

2. Деякі прислівники вищого ступеня мають суплетивні (різнокореневі) форми: *погано – гірше, добре – краще*.

3. Деякі означальні прислівники можуть мати паралельні форми вищого ступеня: з суфіксом **-е** та без нього: *ясніше – ясніш, скоріше – скоріш*.

3. Правопис прислівників

Прислівники пишуть разом або через дефіс, а прислівникові сполучення – окремо.

Разом пишуть прислівники, утворені сполученням:

- прийменника з прислівником: *віднині, наскрізь, подекуди, позавчора, наперед*;
- прийменника з числівником: *удвоє, утричі, натроє, поодиноці, учотирьох*;
- кількох прийменників із будь-якою частиною мови: *завтовшки, навкосо, позаочі, спідлоба, навперейми, знадвору, навколішки*;
- з частками *аби-, ані-, ні-, де-, чи-, що-, як-*: *абиак, анітрохи, деінде, деколи, чимало, щовечора, якраз, якнайдовше*;
- кількох основ: *ліворуч, мимоволі, натщесерце, повсякчас, голіруч, горілиць, босоніж*.

Через дефіс пишуть прислівники, утворені:

- за допомогою префікса *по-* та суфіксів *-ому, -єму, -и*: *по-дружньому, по-нашому, по-своєму, по-материнськи, по-людськи* (але: *потихеньку, помаленьку, помалу, поночі*);
- за допомогою прийменника *по* від порядкових числівників: *по-перше, по-друге, по-третє*;
- за допомогою часток *будь-, -небудь, казна-, -то, хтозна*: *будь-де, десь-то, казна-коли, куди-небудь, хтозна-як*;
- поєднанням однакових, антонімічних або синонімічних основ: *тишком-нишком, вряди-годи, десь-інде, десь-інколи, сяк-так, з давніх-давен, з діда-прадіда, не сьогодні-завтра, без кінця-краю, вранці-рано*.

Зверніть увагу! Прислівники *на-гора, по-латині* пишуться через дефіс.

Окремо пишуться *прислівникові сполучення*, які перебувають у стадії незавершеної адвербіалізації (переходу іменника в прислівник). Вони утворені

- від іменника з прийменником і зберігають предметне значення:
 - без*: *без відома, без ліку, без жалю*;
 - в/у*: *в ногу, в разі, в цілому, в далечінь*;
 - з*: *з радості, з жалю, з горя*;
 - до*: *до смаку, до речі, до вподоби, до діла*;
 - на*: *на жаль, на щастя, на ходу, на мить*;
- повторенням основ іменників, які мають форми різних відмінків і вжиті з прийменниками: *день у день, рік у рік, час від часу, раз у раз, один по одному, сам на сам, з ранку до ночі*;
- сполученням іменників у називному відмінку та в орудному відмінку: *кінець кінцем, один одним, сама самотою*.

Зверніть увагу!

Слід розрізняти прислівники та прийменниково-іменникові форми: *Чоловік подивився убік - Чоловік пішов у бік озера; Згори сіється дощ – З гори ідуть на санчатах; Усі вийшли назустріч – Усі пішли на зустріч з поетом*.

Практичні завдання

Завдання 1. Погрупуйте прислівники за значенням.

Ледь чутний, значно вищий, тричі прочитати, прокинутись пізно, збільшити втричі, поділити начетверо, відпочиваємо гуртом, бігати щодня, говори менше, читання вголос, розмова пошепки, побачення наосліп, зустріч віч-на-віч, пішов хтозна-куди, шлях без кінця-краю, котлета по-київськи.

Завдання 2. Запишіть прислівники і прислівникові сполучення разом, окремо або через дефіс.

По/вашому, коли/не/коли, з/роду/віку, хоч/не/хоч, на/осліп/ без/вісти, на/віки/вічні, на/зло, ні/куди, с/під/лоба, гори/лиць, уві/сні, на/весні, аби/де, будь/як, не/до/вподоби, по/перше, по/материнськи, на/певно, по/одному, хтозна/де, на/ходу, на/горі, на/щастя, рік/у/рік, віч/на/віч, часто/густо, сам/на/сам, всього/на/всього, у/літку, в/слід, ані/трохи, туди/сюди.

Завдання 3. Від поданих прислівників, де це можливо, утворіть форми вищого та найвищого ступенів порівняння .

Високо, височенько, навмання, різко, праворуч, навмисно, тихесенько, сумно, вдало, погано, гостро, докірливо, довірливо, велично.

Тест. Дієслівні форми. Прислівник (з вибором однієї або кількох правильних відповідей)

1. Позначте рядок, у якому всі слова належать до дієслів

- А міняти, мінливий, міняють, міняючи
- Б біліти, білявий, побілений, білили
- В вітаючи, вітання, вітаймо, вітайте
- Г перевірено, перевіривши, перевір, перевірів би
- Д учити, навчаючи, учений, учіть

2. Неправильно утворено форму першої особи однини від поданих дієслів у рядках

- А колоти – колю
- Б носити – несу
- В їздити – їду
- Г літати – лечу
- Д їсти – їм

3. Правильно форму наказового способу дієслова вжито в рядку

- А давайте працювати
- Б говорімо правильно
- В читаємо текст
- Г переходимо дорогу
- Д почали писати

4. Форму наказового способу має дієслово в словосполученні

- А треба написати твір
- Б необхідно написати твір
- В напишімо твір
- Г напишемо твір
- Д написав би твір

5. Неправильно утворена форма наказового способу дієслова в рядку

- А зробимо
- Б зробімо
- В зроби
- Г зробіть
- Д нехай зроблять

6. Правильно утворено форму 3-ої особи множини від дієслова

- А плавати – пливають
- Б засвітити – засвічують
- В підписати – підпишуть
- Г сідати – сидять
- Д зміцнити – зміцнюють

7. Правильно утворено форми 3-ої особи множини поданих дієслів

- А клеїти – клеють
- Б полоти – полять
- В гудіти – гудуть
- Г хотіти – хотять
- Д бігти – біжать

8. Правильно утворено форму наказового способу від дієслова

- А провітрити – провітримо
- Б зібрати – зберімо
- В збирати – зберіть
- Г сісти – сідаймо
- Д вимити – вимивайте

9. Правильно утворено форму наказового способу

- А підемо
- Б ходімте
- В ходімо
- Г давайте підемо
- Д пішли

10. Закінчення *-ють* у формі третьої особи множини має дієслово

- А кроїти
- Б молоти
- В гоїти
- Г народити
- Д підкреслити

11. Помилку в правописі особового закінчення дієслова допущено в рядку

- А мелеш, гудеш
- Б котиш, кличиш
- В кричиш, народиш
- Г сушиш, носиш
- Д чаруєш, стелеш

12. Помилку в правописі особового закінчення дієслова допущено в рядку

- А прочитаєте, змелете
- Б створимо, розв'яжемо
- В розгорнемо, клеєте
- Г кричите, полють
- Д скажемо, напишемо

13. Форму майбутнього часу утворено неправильно в рядках

- А віддати – віддамо
- Б малювати – будемо малювати
- В співати – співатиму
- Г плести – заплету
- Д вивчати – вивчу

14. Чергування приголосних за дієвідмінювання відбувається в коренях усіх дієслів у рядках

- А стерегти, любити, летіти
- Б платити, мусити, косити
- В колоти, вірити, їздити
- Г читати, водити, казати
- Д ринути, ловити, сумувати

15. Правильними та вживаними є всі форми дієприкметників у рядках

- А відтворений, лежачий, зробивший
- Б потемнілий, вивчений, почутий
- В підроблений, згорівший, відкритий
- Г пожовклий, піднятий, навчений
- Д існуючий, діючий, відпочиваючий

16. Правильно утворені форми поданих дієслів у рядках

- А стежити – стежу, стежиш, стежить
- Б їсти – їм, їсиш, їжте
- В вилити – виллю, виллеш, вилийте
- Г діяти – дію, дієш, дійте
- Д лежати – лягти, ляжеш, лежить

17. Закінчення -емо в першій особі множини теперішнього часу має форма дієслова

- А вірити
- Б кричати
- В ходити
- Г хотіти
- Д мовити

18. Дієприкметник є в реченні

- А Правий був чи не правий поневолений старець, не нам його судити (О. Довженко).
- Б Ні дід, ні ми не розуміли прочитаного, і це завжди хвилювало нас, як дивна таємниця (О. Довженко).
- В А бджоляче жало хоч і болить, зате вже коли почнеш плакати, дід уже чи мати дають зразу мідну копійку, яку треба прикладати до болючого місця (О. Довженко).
- Г Не вдаючись глибоко в історичний аналіз деяких культурних пережитків, слід сказати, що у нас на Україні прості люди в Бога не дуже вірили (О. Довженко).
- Д Велетні і пророки невпинно змагались у битвах, і дитяча душа моя не приймала їх, впадаючи в смуток (О. Довженко).

19. Дієприкметниковий зворот є в реченнях

- А Мова – це найдорожчий скарб, переданий нам сотнями й сотнями попередніх поколінь (М. Шумило).
- Б Повітря пахло набряклим вишневим клеєм (М. Стельмах).
- В На темно-попелястому небі бродили димчасті пошматовані хмари (М. Стельмах).
- Г Окутана вишнями й тіннями, німує хата (М. Стельмах).
- Д Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ (О. Довженко).

20. Граматично правильне закінчення речення «Читаючи доповідь...» подано в рядку

- А темп мовлення не повинен бути надто швидким
- Б не було зроблено акценти
- В приділено багато уваги суперечливим питанням теми
- Г тема зацікавила студентів
- Д не забувайте про ілюстрації

21. Неправильно побудовано речення

- А Відповідаючи на запитання, не виходьте за межі теми.
- Б Фіксуючи мовні явища, будьте уважними і точними.
- В Слухаючи доповідь, у нас виникло багато запитань.
- Г Обираючи тему для дослідження, передусім зважають на її актуальність.
- Д Готуючись до захисту роботи, студент пише тези виступу.

22. Словосполучення не потребують редагування в рядку

- А вимірвальний пристрій, узагальнюючі речення
- Б діюче законодавство, розквітлий сад
- В обговорюване питання, чинний правопис
- Г змужніле обличчя, оточуючий світ
- Д завідуючий кафедрою, уточнююче слово

23. Помилки у вживанні дієслів немає в рядку

- А притримуватися правил
- Б підняти проблему
- В привести приклад
- Г відмінити рішення
- Д зумовлено причинами

24. Граматичні помилки допущено в рядках

- А прийти до висновку
- Б вибачте мене
- В простежити закономірність
- Г навчити мови
- Д подякувати рецензентам

25. Установіть відповідність між дієслівними формами та їхніми характеристиками

1	співаючи	А	особова форма дієслова, доконаний вид
2	сидять	Б	особова форма дієслова, недоконаний вид
3	написаний	В	дієприслівник, недоконаний вид
4	збудую	Г	дієприкметник, пасивний, доконаний вид
		Д	дієприкметник, активний, доконаний вид

26. Установіть відповідність між дієслівними формами та їхніми характеристиками

1	заспівають	А	дієслово доконаного виду у формі 3 особи множини
2	сидячи	Б	дієслово недоконаного виду у формі множини
3	відтворений	В	Дієприслівник
4	відповідали	Г	пасивний дієприкметник
		Д	активний дієприкметник

27. Установіть відповідність між дієслівними формами та їхніми характеристиками

1	проходячи	А	особова форма, недоконаний вид, неперехідне
2	летять	Б	особова форма, недоконаний вид, перехідне
3	прочитаний	В	дієприслівник, недоконаний вид
4	майструю	Г	дієприкметник, недоконаний вид
		Д	дієприкметник, доконаний вид

28. Через дефіс пишуться всі прислівники рядка

- А віч/на/віч, по/домашньому, будь/де
- Б по/людськи, як/небудь, по/трое
- В колись/то, хтозна/куди, по/малу
- Г де/не/де, аби/де, по/четверте
- Д раз/у/раз, хоч/не/хоч, далеко/таки

29. Через дефіс треба писати всі прислівники в рядках

- А по/нашому, ледве/ледве, сяк/так
- Б рік/у/рік, врешті/решт, хтозна/куди
- В мало/помалу, десь/інколи, по/латині
- Г десь/то, вряди/годи аби/коли
- Д по/двоє, по/друге, по/сучасному

30. Правильно написано всі прислівники рядка

- А навколішки, вдвічі, аніскільки
- Б уранці, день у день, в п'яте
- В поза торік, як-не-як, на жаль
- Г будь ласка, що ночі, по-перше
- Д зліва, раз-у-раз, ледве-ледве

31. Прислівникова сполука пишеться окремо в рядку

- А в/різнобіч
- Б по/маленьку
- В на/жаль
- Г з/легка
- Д у/літку

32. Помилки в написанні слів допущено в рядку

- А ніщо, аніхто, казна-що
- Б що-небудь, чийсь, щонайбільше
- В будь у чому, будь хто, ані скільки
- Г хтось, аби з ким, абищо
- Д щогодини, аніде, будь-чий

Тема 7.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

За наявністю лексичного значення частини мови поділяють на *повнозначні* й *неповнозначні*. До *неповнозначних* частин мови зараховують ті, що не мають лексичного значення, не називають предмети, явища, дії, ознаки, – це *прийменники, сполучники, частки*.

За роллю в реченні частини мови поділяють на *самостійні* та *службові*. *Службові*, на відміну від *самостійних*, виконують не роль члена речення, а службові функції. Вони слугують:

- для вираження відношень між словами (*прийменники*);
- для зв'язку слів або частин речення (*сполучники*);
- для вираження значеннєвих чи емоційних відтінків (*частки*).

1. Прийменник. Правопис та вживання прийменників

Прийменник – службова частина мови, що виражає відношення між предметами, між дією та предметом, ознакою та предметом і разом з іменною частиною мови вказує на об'єкт, спосіб, простір, напрям, місце, час, причину, умову, мету дії, характеристику особи тощо: *Ще з* (вказівка на час) *кінця літа дехто з* (суб'єкт) *далекоглядніших їхніх знайомих поміщиків, бачачи, що діло на тонку пряде, подався до* (кінцевий пункт) *Полтави й Харкова, деякі прямували одразу до* (кінцевий пункт) *далекого Києва, а позавчора повз* (простір і напрям) *їхній хутір промчали, не заїхавши навіть, як то водилося раніше, сусіди по* (характеристика особи) *землі – Прищепені, не такі вже й багаті та родовиті пани* (Б. Антоненко-Давидович).

Прийменник не має свого лексичного значення, однак уточнює значення іменника: *на столі, під столом, над столом, за столом, перед столом, біля столу*. Багато непохідних прийменників є багатозначними. Наприклад, прийменник *у(в)* уживають на позначення просторових (*зайшли у квартиру*), об'єктних (*іти в розвідку*); часових (*у цю хвилину*), кількісних (*у кількох кілометрах*), означально-обставинних (*у гіркому каятті*) відношень.

Прийменник уживається з формами всіх непрямих відмінків іменника: *біля дороги, з цегли, наперекір долі, по полю, між деревами, у клітинку*.

Самостійно прийменник не виконує синтаксичної ролі, проте з самостійними частинами мови він може належати до складу підмета (*Михайло з Петром нарешті порозумілися*), присудка (*Сестра була у захваті*), додатка (*Сльоза котилася по щоці*), означення (*Я маю купити зошит у клітинку*), обставини (*Кіт сховався під диваном*).

Класифікація прийменників

I. За походженням прийменники поділяють на

1. **Первинні**, або **непохідні** (в, у, за, під, за, для).
2. **Вторинні**, або **похідні**, що поділяють на **відприйменникові** (складаються з кількох прийменників: *здля, поза, з-за*) та на ті, що утворилися від інших частин мови (іменників: *коло, кінець, край*; дієслівних форм: *незважаючи на*; прислівників: *наперекір, поряд, поблизу* тощо).

Зверніть увагу! Слід розрізняти похідні прийменники і форми повнозначних слів (з прийменниками і без): *Край столу сидів батько – Україна – наш рідний край; Навколо ялинки стоять діти – Навколо самі дерева*.

II. За будовою прийменники класифікують на

1. **Прості**, що складаються з однієї частини: *на, за, від, до*.
2. **Складні**, утворені поєднанням двох і більше простих прийменників: *поза, здля, понад, з-під*.
3. **Складені**, утворені прийменником та повнозначною частиною мови: *на чолі, за допомогою, незважаючи на, на відміну від, у зв'язку з*.

III. За здатністю поєднуватися з відмінковими формами виділяють

1. Ті, що вживаються з однією формою: *серед, для, від, до* + родовий відмінок; *наперекір, всупереч* + давальний відмінок.

2. Ті, що вживаються з кількома відмінками: *у(в)* + знахідний, родовий та місцевий відмінки; *по* + знахідний та місцевий відмінки; *за* + родовий, знахідний та орудний відмінки; *між* + родовий, знахідний та орудний відмінки.

Запам'ятайте прийменникові конструкції, у вживанні яких виникають труднощі:

<i>великий за обсягом</i>	<i>виникло з моєї ініціативи</i>
<i>вищий за брата</i>	<i>відповідно до вимог</i>
<i>до цього часу</i>	<i>екзамен з фізики</i>
<i>за власним бажанням</i>	<i>за всіма правилами</i>
<i>за нашим звичаєм</i>	<i>за певних обставин</i>
<i>за тих часів</i>	<i>за умови</i>
<i>за участю (кого)</i>	<i>звернутися за адресою</i>
<i>згідно з наказом</i>	<i>з нагоди свята</i>
<i>зробити на замовлення</i>	<i>зробити на прохання</i>
<i>зупинитися на вимогу</i>	<i>з цього питання</i>
<i>з цього приводу</i>	<i>на вимогу адміністрації</i>
<i>називати на ім'я</i>	<i>на його користь</i>
<i>на мій подив,</i>	<i>написати п'єсу за романом,</i>
<i>оцінка з літератури,</i>	<i>писати за планом,</i>
<i>підручник з української мови</i>	<i>після закінчення терміну</i>
<i>попри всі перешкоди</i>	<i>працювати за фахом,</i>
<i>приїхати на запрошення</i>	<i>прийти на десяту годину</i>
<i>прийти у справі</i>	<i>пропустити через неухважність</i>
<i>просити про допомогу</i>	<i>п'ятий за списком</i>
<i>сказати на весь голос</i>	<i>сміятися з когось</i>
<i>сталося з моєї вини</i>	<i>старший за віком</i>
<i>створити на прохання (кого)</i>	<i>тестування з математики</i>
<i>у разі небезпеки</i>	<i>хворіти на грип</i>
<i>хотіти над усе</i>	<i>цікавий за змістом</i>

Правопис прийменників

1. Складні, похідні від простих прийменники пишуть разом: *задля, навпроти, понад, поперед, повід, поза, попри, щодо*. Винятком є прийменник *що ж до*.

2. Складні похідні прийменники, які мають у складі первинний прийменник з (*із*), пишуть через дефіс: *з-за, із-за, з-понад, з-під, з-повід, з-між, з-поміж, з-посеред*.

3. Складні, похідні від прислівників прийменники пишуть разом: *назустріч, обабіч, наприкінці, напередодні, внаслідок, всупереч, наперекір*.

4. Складені прийменники, утворені поєднанням прийменника та повнозначної частини мови, пишуть окремо: *згідно з, відповідно до, подібно до, залежно від, у зв'язку з, за рахунок, у результаті, незважаючи на*. Винятком є прийменник *внаслідок*.

Зверніть увагу! Для збереження евфонічності (милозвучності) мовлення слід використовувати варіанти прийменників: *у і в; з, із і зі; під і піді; над і наді; перед і переді*.

2. Сполучник. Сполучники сурядні та підрядні. Правопис сполучників

Сполучник – це службова частина мови, що слугує для поєднання однорідних членів, частин речення і окремих речень у тексті.

Класифікація сполучників

За походженням:

1. **Первинні**, або непохідні: *і, а, бо, але*.
2. **Вторинні**, або похідні: *як, де, що, зате, проте, однак*.

За будовою:

1. **Прості**: *і, й, а, та, бо, як, що, але, наче, мов*.
2. **Складні**: *неначе, немов, нібито, неначе, щоб, якби*.
3. **Складені**: *так що, тому що, через те, що; для того, щоб*.

За особливостями вживання:

1. **Неповторювані**: *а, й, а, але, проте, зате, щоб, бо, наче*.
2. **Повторювані**: *ні – ні, не то – не то, чи то – чи то*.
3. **Парні**: *не тільки, але й...; не стільки, скільки...; поти, доки; якщо, то*.

За функціями в реченні:

1. **Сурядні**, що поділяють на

— *єднальні* (*і, й, та; не тільки, а й*): *Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною* (М. Коцюбинський);

— *зіставно-протиставні* (*а, але, проте, зате, однак*): *Під човном клекотіло, кипіло, шумувало, а він підскакував і плигав, немов нісся кудись на білогривих звірах* (М. Коцюбинський);

— *розділові* (або...або, не то... не то, чи... чи, чи то... чи то, або, чи): **Чи** прийти, **чи** не треба? — *спитав Лаврін* (І. Нечуй-Левицький);

— *градаційні* (*не тільки... а й, (але й), не лише... а й (але й), не стільки... скільки*): *Зачеплено було не тільки Меметову честь, але й честь усього роду* (М. Коцюбинський).

2. **Підрядні**. Їх класифікують на

1) **асемантичні**, тобто ті, що можуть оформлювати різні відношення між головною і предикативною частинами. Порівняйте: *Алі не бачив, що* (з'ясувальне) *сталося позад його* (М. Коцюбинський); *Грек був такий сумний, що* (обставинне міри і ступеня) *... не пішов у село і лишивсь на березі* (М. Коцюбинський); *Дух цих диких, ялових, голих скель, що* (означальне) *на ніч умирали, а вдень були теплі, як тіло, обняв душі покривджених* (М. Коцюбинський);

2) **семантичні**, уживані для вираження одного типу відношень: *бо, оскільки, тому що* (причинові); *щоб, аби* (мети), *хоч, незважаючи на те, дарма що* (допустові); *так що* (наслідкові); *немов, наче, начебто* (порівняльні).

Правопис сполучників

1. **Разом** пишуться складні сполучники, утворені від інших частин мови: *зате, мовби, начебто, немов, немовби, притому, причому, проте, себто, тобто, цебто, щоб, якби, якщо*.

Зверніть увагу!

Складні сполучники слід відрізнити від поєднання омонімічних повнозначних слів з прийменниками або частками. 1. Сполучники можна замінити тотожними за семантикою наприклад, замість *зате, проте – але, однак*. 2. Сполучник, на відміну від інших частин мови, не є членом речення. 3. Логічний наголос ніколи не падає на сполучник, зате завжди виділяє повнозначну ча-

стину мови. Порівняйте: *Похмурий звіробой викидав купи зірок, яскраво-жовтих, проте сумних, як золоті кутаси* (М. Коцюбинський) та *Тут притишеними, таємничими голосами... переказували одні другим про якихсь непевних, чужих людей... та про те, що їхні «пуриці», багатші купці, ще зрання почали тікати з містечка з своїми жінками й дітьми* (М. Коцюбинський).

2. **Окремо** пишуть:

- а) складені сполучники: *незважаючи на те що; дарма що; та й; так що; не тільки, але й тощо;*
- б) сполучники з частками **б, би, ж, же**, що зберігають підсильне значення: *або ж, але ж, бо ж, коли б, коли б то, отже ж, хоча б, хоч би.*

3. Частка та її функції в мові. Правопис часток

Частка – це службова частина мови, що надає слову або цілому реченню додаткового значення чи емоційно-оцінного (модального) відтінку або слугує засобом творення форм слів чи похідних слів. Синтаксичної ролі самостійно частки не виконують.

Класифікація часток

Формотворчі (утворюють форми слів):

- 1) частки **б(би)** у формах умовного способу дієслів: *знав би, писала б;*
- 2) частки **хай, нехай** у формах наказового способу дієслів III особи однини і множини: *хай говорить, нехай знайдуть.*

Словотворчі (близькі до префіксів чи суфіксів):

- 1) заперечна частка **ні** слугує для утворення заперечних займенників: *ніхто, ніщо, ніде, ніколи;*
- 2) заперечна **не** використовується для творення слів з протилежним значенням: *правда – неправда, щирий – нещирий, високо – невисоко* тощо;
- 3) частки **аби, де, -небудь, казна-, хтозна-, будь-** тощо утворюють неозначені займенники: *дехто, абищо, де-небудь.*

Модальні, або фразові, що поділяються на:

- 1) стверджувальні: *так, авжеж, еге ж, аякже: Два роки... так, так, два роки, як вони бачились...* (М. Коцюбинський);
- 2) заперечні: *не, ні: Не спиняйте її;*
- 3) питальні: *чи, хіба, невже, що: Чи ж їх тут не читають?* (М. Коцюбинський);
- 4) окличні: *що, за, як: - Га?.. що?.. я заснув?.. – прокинувся студент* (М. Коцюбинський);
- 5) обмежувально-видільні: *тільки, лише, саме, якраз, навіть: І через те тільки ведеться розмова* (М. Коцюбинський);
- 6) вказівні: *це, ось, ото, оце: Так оце продам два аршини землі! – кричав Карпо* (І. Нечуй-Левицький);
- 7) підсильні: *а, аж, адже, же (ж), таки: Груш уродило так рясно, що гілля ажгнулось додолу* (І. Нечуй-Левицький);
- 8) спонукальні: *ну, хай, нехай, давай, бодай: - Оце завіз мене в Западниці, бодай вони пропали! — кричала Кайдашиха на весь яр* (І. Нечуй-Левицький);
- 9) емоційно-експресивні: *як, що то за, що за: - Та й робоча ж ваша дочка! Що за золота в вас дитина* (І. Нечуй-Левицький);
- 10) власне модальні (зі значенням невпевненості, переповідності): *мовби, мовбито, немовби, наче, начеб, неначебто, ніби, нібито, навряд чи: Сатурн був начебто царем Італії* (Леся Українка).

Зверніть увагу!

1. Заперечена частка **НЕ** може позначати:

— загальне заперечення, якщо пов'язана з дієсловом-присудком: *Може бути, що мене не буде* (М. Вінграновський);

— часткове заперечення, якщо пов'язана з будь-яким іншим членом речення: *Я ще живу і думаю по-літньому. Це все іще якось не по мені* (Г. Чубай);

— ствердження у риторично-питальних реченнях: *Невже нам дітись де немає? Хіба ти в мене не одна?..* (М. Вінграновський).

2. Слід розрізняти підсильні частки та сурядні сполучники. Підсильні частки часто займають препозицію (на початку речення) і не виражають єднальності: *А що, як і справді раптом ніде, А що, як і справді раптом нікого...* (Г. Чубай). Сполучники вживані у так званих парцельованих конструкціях (складних реченнях, що формально поділені на два прості) або у складних синтаксичних конструкціях для підкреслення тіснішого зв'язку: *А що, як і справді раптом ніколи. І тільки ми, нарочито видимі...* (Г. Чубай).

Правопис часток

Разом пишуть:

1. Словотворчі частки *аби-, де-, -ся, -сь, як-, що-, най-* з повнозначними словами: *абиде, десь, щонайдалі*.

2. Словотворчі частки *б(би), ж(же)*, що належать до складу інших часток або сполучників: *мовби, якби, адже, отже, отож* тощо.

Окремо пишуть:

1. Формотворчі частки *б(би) та хай(нехай)*: *знав би, хай читає*.

2. Частку *ж(же)* у словах *адже ж, отже ж*.

3. Частки *що, чи, ж* у складі часток *навряд чи, що за* та сполучника *дарма що*.

Через дефіс пишуть:

1. Частки *казна-, бозна-, хтозна-, будь-, -небудь* в неозначених займенниках, якщо між займенником і часткою немає прийменника: *будь-кого – будь до кого*.

2. Частки *-бо, -от, -но, -то*, що займають позицію після слова, якого стосуються: *ходи-но, прийшов-таки*. Але якщо частка займає дискантну (віддалену іншими словами) або препозицію (перед словом) позицію, то вона пишеться окремо: *таки прийшов*.

4. Написання частки НЕ з різними частинами мови

Разом потрібно писати частку **НЕ**:

— коли слово без **не-** не вживається: *ненавидіти, немовля, неук, негативний, нестямний, незчутися, незабаром, непорушно, необхідний, нестача* та ін.;

— у префіксі **недо-** зі значенням неповноти якості, дії: *недокрів'я, недоторканість, недописаний, недобачати, недочувати, недооцінювати*;

— з дієприкметником, який у реченні є означенням (а не присудком) і не має залежних слів: *незакінчена праця, нез'ясовані питання, непрочитані тексти*;

— з іменниками, прикметниками, прислівниками, які з часткою позначають одне поняття, а не заперечення, і є антонімами до споріднених слів без частки: *врожай – неврожай, правда – неправда, воля – неволя, доля – недоля, сміливий – несміливий, абиякий – неабиякий, абихто – неабихто, полярний – неполярний, значний – незначний, замінний – незамінний, повторюваний – неповторюваний, активний – неактивний, безпечний – небезпечний, здатний – нездатний, органічний – неорганічний, однорідний – неоднорідний*;

— у присудковому слові **немає**: *У небі немає хмар. У лісі немає грибів*.

Окремо потрібно писати частку **НЕ**:

— при запереченні: *Посіяли квіти не рівними рядочками, а окремими латками*;

— з дієсловами, дієприслівниками та дієслівними формами на *-но, -то*: *не мати хисту, не працювати, не виконати, не читаючи, не відповідаючи, не розфарбовано, не перевірено*;

— з дієприкметниками, прикметниками, прислівниками, якщо вони в реченні виконують роль присудка, а не означення (стоять у постпозиції), наприклад: *Часто молекула білка не здатна виконувати специфічні функції;*

— з дієприкметниками, які мають залежні слова: *не зібране* (відколи?) *з осені соняшничиння*, *не підписані* (ким?) *директором накази*, (відколи?) *звіку не ораний степ;*

— якщо є підсилювальні слова: *зовсім, далеко* та ін.: *зовсім не великий, далеко не кожний.*

Зверніть увагу, що безособове присудкове слово **немає** треба писати разом, а частку **не** з дієсловом **мати** – окремо, наприклад: *Я не маю часу. У мене немає часу. Він не має роботи. У нього немає роботи. Вона не має підручника. У неї немає підручника.*

Слово **неможливо** пишемо разом, а **не можна, не треба, не варто, не потрібно** – окремо, наприклад: *Математичне моделювання неможливе без застосування сучасної електронно-обчислювальної техніки. Без математичного моделювання не можна проаналізувати складні кількісні взаємозв'язки та закономірності процесів.*

Практичні завдання

Завдання 1. З поданих речень випишіть прийменниково-відмінкові словоформи, з'ясуйте, з якими відмінками вживаються прийменники та які значення виражають.

1. *Ми вбогими були й жили в печалі, Все заборонено рабам, та все ж, Мов благодать, в бібліотечній залі Свободу для ума свого знайдеш; Оті книжки, тиллюкою припалі, Тобі відкривають просторінь без меж; Свій розум ми гострили, наче зброю, Незримий меч нас готував до бою.*
2. *Зніми мені легенькою рукою Сніжинку із брови, а з серця – лід Поважності, печалі, супокою, Всього, що я надбав за стільки літ.* 3. *Ми станем з тобою, як олень і ланя, Вслухатися в лісу бентежне волання. Очиститься подих і голос від диму.* 4. *На їх шапках — орли двоглаві, Вони впадуть, а ти ж у славі Віки стоятимеш, віки!* 5. *Були ми в натовпі. ... Тебе за руку Тримав я міцно.* 6. *Мені на очі, Такі смішні в день празника, набігли сльози...* (З віршів Д.Павличка).

Завдання 2. З поданих речень випишіть окремо прості, складні та складені прийменники.

Від тих довгих вій аж наче легка тінь лягла Шурі попід очима (О.Гончар). Всі слабкі сиділи вдома задля дощу, а здорові люди були усі при більярді, за картами, в бібліотеці (Леся Українка). Велике діло — проженуть! Не можна в двері — я в квартиру Або пролізу в іншу дірку — І зась усім! (Л.Глібов). Та й, нарешті, за віщо я думаю каратись за других? Відцурайтесь радощів життя з-за других — се тяжка кара (Леся Українка). Наперекір суховіям та чорним бурям повсюди йде вона [біла акація] за людиною, заходячи аж сюди, до самого мертвого моря, де, крім солі, вже ніщо не росте... (Олесь Гончар). Коли ж його допікали запитаннями, він відповідав, що.. в нього головні болі і що в зв'язку з цим лікарі надали йому відпустку на невизначений час (Г.Тютюнник). Коло севкрухи Галя, як коло рідної матері, ходить; годить їй у всячині (Панас Мирний). Кума сиділа, порозпускавши всі свої хустки, розчервоніла попри холод на нетопленій кухні (П.Загребельний). Через віщо я сиджу тут уночі, в моїй робітні, серед непевного блиску очей і тіл моїх академічних студій, сон яких тривожить одинока свічка своїм худим вогником? (М.Коцюбинський).

Завдання 3. З кожним словом складіть по два речення, у яких подані слова і словосполучення були б то повнозначними, то транспонованими у прийменник.

Близько, на честь, назустріч, наперекір.

Завдання 4. Запишіть прийменники, знявши ризик. Сформулюйте основні правила правопису.
По/між, із/за, на/зустріч, у/зв'язку, з/по/серед, у/слід, за/для, з/причин, по/перед, з/нід.

Завдання 5. Випишіть з тексту сполучники. Розподіліть їх за групами відповідно до синтаксичних функцій.

1. Щоб рвались душі крізь іржаві грати, Щоб крикнув хтось: ненавидь і люби — І варто буде жити чи вмирати! (О.Теліга). 2. Свобода або смерть — то ностальгія, То наша вбивча туга за життям, Що нас вела в століттях, наче мрія, Навчала нас і рвала серце нам, Являлась і зникала, як місяць, Валила й знову будувала храм (Д.Павличко). 3. Ідуть і йдуть у Києві дощі. Намокли парасольки і плащі. Пливе на річку схожий тротуар, — Ані зірок, ні сонця із-за хмар (М.Лукив). 4. За все, що маю, дякую тобі, За все, що маю і що буду мати... Ночами сняться зорі голубі І вишині білі на причілку хати. Немов пилину, світ мене крутив, Ловив я мрію і мету високу. Пробач мені, що тяжко завинив, — Лишив тебе на старість одиноку. Та й що я знав, коли із дому йшов, Хіба я міг в ту пору зрозуміти, Яка святиня — мамина любов, Яка то мука — як лишають діти (М.Лукив).

Завдання 6. Випишіть частки, визначте їх функцію.

1. Усе — лише не це! Не ці спокійні дні. 2. В сліпуче сяйво не лякайся дивиться — Лише по спеці гряне жданий грім Із хмар сковзне — багнетом — блискавиця. 3. І, мабуть, кожний з нас відчув Той сміх, як переможну силу, Як перенесену свічу За межі схилу. 4. І це тому я, мов у сні, Пішла серединою вулиць, І очі, зустрічні, ясні, Не глянули, а розчахнулись. 5. Гарячий день — і враз досягне жито, І доп'яніють обважнілі грона. 6. Що нам щастя солодких звичок У незмінних обіймах дому — Може, завтра вже нас відкличе Канонада грізного грому! (З віршів О.Теліги). 7. Ну, то хоч раз послухай — не завадить. 8. Що ти, сестро, так уїдаєш раз у раз на дівку? Чи то вона тобі чим завинила? 9. Крапельки крові було б для рятунку доволі. — Що ж? Хіба крові не варта краса? 10. Добридень, дівонько! Чи добре жнеться? 11. А дай сюди серпа — нехай-но я. 12. Та ти не сердься, — що ж, коли я помилився... Слухай, Мавко, давай лиш побратаємось (З твору Лесі Українки).

Завдання 7. Запишіть речення, знявши ризик. Поясніть правопис частки НЕ з різними частинами мови.

Це не/правда, що ми помрем! (Д. Павличко); Не/раз мені здається, що я прожив тисячу років; Все не/те, коли не/ма любові; Дні — не/втомні, ясні юнаки; А, може, та дитяча мрія... — То не/здійсненне пожадання, Святе закохання моє? (З віршів Д. Павличка); — Не/печи мені очей Уласом. Я його не/навиджу (Нечуй-Левицький); У призерку, тягар великий несучи, Поважний Віл дороги не/добачив, Загруз в болоті (М. Годованець); — У вас жар, товаришу лейтенант. Ви нездужаєте, — вгамовував Чохов, вкладаючи Дороша на І траву (Гр. Тютюнник); Рук не/здужаю здійснити, бо й не/іла й не/пила (П. Тичина); Ні дід, ні ми не/розуміли прочитаного, і це завжди хвилювало нас, як дивна таємниця (О. Довженко); Слова мають свій смак. Є слова гіркі, як полин, є не/достиглі слова, терпкі, як дикі кислоти, є слова не/забутньо-солодкі (П. Загребельний).

Тест. Службові частини мови
(з вибором однієї або кількох правильних відповідей)

1. Позначте рядки, у яких усі прийменники пишуться разом

- А за/для, на/перед, за/ради, з/за
- Б по/під, у/продовж, під/час, з/поміж
- В у/здвж, в/наслідок, до/в/кола, що/до
- Г у/зв'язку/з, поруч/з, з/метою, з/посеред
- Д по/при, о/крім, по/за, по/між

2. Позначте рядок, у якому всі прийменники пишуться через дефіс

- А з/під, з/поза, із/за
- Б з/над, з/за, що/ж/до
- В за/для, з/посеред, по/руч
- Г пі/ді, по/біля, по/під
- Д з/попід, під/час, з/понад

3. Позначте рядки, у яких допущено помилки в правописі прийменників

- А відповідно до, по-серед, з-поміж
- Б не зважаючи на, попід, із-за
- В поміж, вздовж, всупереч
- Г з-поміж, з-над, за винятком
- Д попри, з-попід, понад

4. Позначте рядки, у яких усі похідні прийменники відприслівникові

- А уздовж, навкруги, зверх, коло
- Б насупроти, повз, назад, у напрямку
- В напередодні, близько, кругом, подібно
- Г нарівні з, позаду, навколо, збоку
- Д довкола, посередині, насамкінець, протягом

5. Позначте рядки, у яких усі похідні прийменники складені

- А не/зважаючи/на, в/супереч, відповідно/до, згідно/з
- Б на/випадок, зважаючи/на, в/напрямку, під/час
- В незалежно/від, нарізно/з, на/насамкінець, на/прикінці
- Г у/зв'язку/з, у/відповідь/на, на/зустріч, на/відміну/від
- Д поряд/з, нарівні/з, на/чолі/з, у/галузі

6. Усі прийменники похідні в рядках

- А поміж, понад, попід, задля
- Б коло, довкола, завдяки, всупереч
- В край, над, для, крізь
- Г кінець, поряд, поруч, за
- Д услід, через, крім, близько

7. Позначте рядки, у яких прийменник з іменником виражають просторові відношення

- А Ну й багато ж людей на ярмарок з'їхалось, а панів так, що й не видати ні одного (Б. Антоненко-Давидович).
- Б Була [мати] розсудлива, не по літах поважна і статечна (Б. Антоненко-Давидович).
- В Але одного разу вона дуже посварилася з батьком. Сталось це через мене (Б. Антоненко-Давидович).
- Г І заманулось батькові повезти мене до міста, віддати в гімназію (Б. Антоненко-Давидович).
- Д Дико й сумно здалося мені попервах без батьків у місті (Б. Антоненко-Давидович).

8. Позначте рядки, у яких прийменник з іменником виражають часові відношення

- А В сю хвилину налітав порив холодного вітру (Леся Українка).
- Б Заходило різдво, всі люди в себе по хатах сидять, готуються до свят (Б. Антоненко-Давидович).
- В Проте, коли одного разу під жнива переходили через наше село кудись у Таврію заробітчани, мати охоче пустила їх до хати ночувати (Б. Антоненко-Давидович).
- Г Хима вийшла з хати, він шуснув за нею до сіней (М. Коцюбинський).
- Д Можна буде.. проспівати з друзями допізна, а потім всмак поспати на пухкій соломі до ранку (О. Гончар).

9. Позначте рядки, у яких прийменник з іменником виражають об'єктні відношення

- А На зимові канікули я знову приїхав додому (Б. Антоненко-Давидович).
- Б Не пишу до нього, бо боюсь його клопотати (М. Коцюбинський).
- В Довго дивилась вона на шлях услід їм і співчутливо хитала головою (Б. Антоненко-Давидович).
- Г - З панами, сину, не водись, з багатими не знайся (Б. Антоненко-Давидович).
- Д В хаті заворушилися жінки (Б. Антоненко-Давидович).

10. Позначте рядок, у якому всі сполучники підрядні

- А хоч, бо, тому що, якби
- Б коли, дарма що, мов, проте
- В оскільки, щоб, що, зате
- Г наче, немовби, хай, але
- Д як, поки, доки, однак

11. Позначте рядки, у яких усі сполучники похідні

- А поки, як, мов, але
- Б начебто, мовби, щоб, якщо
- В доки, коли, хоча, що
- Г оскільки, нібито, проте, зате
- Д дарма що, попри, однак, та й

12. Єднальні сполучники є в реченнях

- А На зимові канікули я знову приїхав додому. Та цього разу я не впізнав нашої хати (Б. Антоненко-Давидович).
- Б І я справді ніколи вже так не викаблучувався ні перед односельцями, ні перед батьком, ні, поготів, перед нею (Б. Антоненко-Давидович).
- В Дітей у неї не було, тим-то ми з Настею не мали причини ремствувати (Б. Антоненко-Давидович).
- Г Але мої думки почали крутитись і коло подруг моїх героїв, і я став замислюватись (Б. Антоненко-Давидович).
- Д Я вже не бігав по вулицях, а зачитувався вдома Гоголем і Тургенєвим, Сенкевичем і Дюма, навіть роман Шпільгагена «Один у полі не воїн» я десь підхопив і одним духом прочитав (Б. Антоненко-Давидович).

13. Єднальний сполучник є в реченні

- А Пане добродзею, приходять останні часи: і рад би щось заробити, та нема де (М. Коцюбинський).
- Б — Походив я до неї весну й літо, а після покрови і весілля згуляли (М. Олійник).
- В Кульгавий день увійде в темінь, гляне по криївках і завагається (В. Стус).
- Г Доки ти нічого не скажеш – нічого й не буде (С. Жадан).
- Д «Кого нам боятись?» - питає хтось. І відповідаєш – «Нікого» (С. Жадан).

14. Протиставний сполучник є в реченнях

- А Олесь хотів дістати її і покуштувати, та передумав — і притулився вухом до стовбура (Гр. Тютюнник).
- Б До науки він був не дуже кмітливий, а тут переїзд на нове місце, нова гімназія, нові вимоги, багато пропущено часу (Б. Антоненко-Давидович).
- В Був початок травня, і на посланому піском плацику перед верандою в саду було сухо (Б. Антоненко-Давидович).

- Г Він був убраний у формений, але дорогого сукна костюм з крохмальним білим комірцем під сірою блузою... (Б. Антоненко-Давидович).
- Д Хоч у крокет я ніколи ще не грав, однак швидко опанував його нехитрі правила і під керівництвом Мері (Б. Антоненко-Давидович).

15. Протиставний сполучник є в реченні

- А А хто з них винний, а хто з них правий! (Є. Плужник).
- Б І ні жалю, ні болю (Є. Плужник).
- В Торгуємо усім, чим тільки можна, – Словами, дровами, життям, сукном... Та на аршин лягла рука не кожна (Є. Плужник).
- Г Інколи копаюся у Мутері Та в пікет з одним знайомим граю (Є. Плужник).
- Д Я – як і всі. І штани з полотна... І серце моє наган... (Є. Плужник).

16. Розділові сполучники є в реченнях

- А Хтось розгорне добу нову – і не біль, і не гнів, не жертва! (Є. Плужник).
- Б І буде родюча земля – Не ця. І будуть одні ключі Одмикати усі серця (Є. Плужник).
- В І жовте море днів, і сизе море снів ... (О. Забужко).
- Г Теє слово всім давало то розраду, то пораду (Леся Українка).
- Д Цієї маленької сцени не помітив ні Анемподист, що безжурно наспівував собі якийсь бра-вурний військовий марш, ні Кіті, боячись програти, стежила тільки за кулями (Б. Антоненко-Давидович).

17. Розділові сполучники є в реченнях

- А Добудь нові слова, новії струни або мовчи (Леся Українка).
- Б Осліпле листя відчувало яр і палене збігало до потоку (В. Стус).
- В І страв, і слів вживаємо потрошку (Є. Плужник).
- Г Думки – і ті розбіглися геть-чисто! (Є. Плужник).
- Д Зустрів я хлопчика. Малий мав років десять чи дванадцять (В. Сосюра).

18. Позначте рядки, у яких усі слова – частки

- А чи, може, наче
- Б не, мовби, тільки
- В так, еге, ну
- Г хіба, авжеж, ніби
- Д майже, лише, або

19. Позначте рядок, у якому всі частки виражають відтінок припущення

- А так, ні, еге ж,
- Б давай, бодай, не
- В аякже, тільки, це
- Г мовби, немов, наче
- Д авжеж, хіба, навряд

20. Позначте рядок, у якому всі слова – обмежувально-видільні частки

- А хіба, хай, немов
- Б навряд чи, мовби,
- В тільки, саме, навіть
- Г так, таки, тож
- Д атож, чи, б

21. Позначте рядок, у якому всі слова – формотворчі частки

- А саме, тільки, оце
- Б неначебто, оце, як
- В лише, якраз, таж
- Г хай, нехай, би
- Д не, нібито, ні

22. Позначте рядки, у яких усі частки пишуться окремо

- А що/то/таке, он/туди, виконав/таки
- Б мов/би, як/от, співала/б
- В минав/же, таки/визначив, наче/б
- Г навряд/чи, поки/що, казала/ж
- Д аби/до/кого, що/не/день, якби/ж/то

23. Позначте рядки, у яких допущено помилку в правописі слів

- А пішов таки, нібито, абощо
- Б мовбито, будь з ким, поки що
- В нехай пише, тож, аякже,
- Г наврядчи, спочив би, не можна
- Д що то за, мовби, якраз

24. Оберіть рядок, у якому потрібно писати окремо частку НЕ

- А Дерева-квітки застигли в не/зрушній ранковій тиші (Є. Гуцало).
- Б З дерев не/чутно, мов білі птахи, спурхували й сідали на намети пухкі, легенькі кім'яхи снігу (Г. Тютюнник).
- В Ці фантастичні квіти – химерні витвори морозу, можновладця з крижаною душею, якій не/чужа естетика прекрасного (За Є.Гуцалом).
- Г Спіть, брати! В житті не спали ви, Бо були в не/зміннім караулі (Д. Павличко).
- Д Та й клямка ж то була не/абияка: гладкий дерев'яний кілок з прикріпленим до нього дерев'яним зазубцем (І. Франко).

25. Оберіть рядки, у яких допущено помилку в правописі частки НЕ

- А Це – ще непорушена ніким тиша (Ю.Яновський).
- Б А новий міст не скоро буде (І.Цюпа).
- В Я в людей не проситиму сили (Л.Костенко).
- Г Се ж остатній вечір дівочої не зв'язаної волі! (Леся Українка).
- Д Як і я, він зайшов не надовго до нашого спільного знайомого, начальника цеху великого київського заводу (Б. Антоненко-Давидович).

26. Оберіть рядок, у яких у всіх випадках потрібно частку НЕ писати окремо

- А не/зібраний з осені врожай, не/читаючи текст
- Б не/скошена трава, не/відповісти на питання
- В бути в не/волі, не/відкриті материки
- Г не/сказані слова, тему не/розкрито
- Д не/визначені вчасно пріоритети, не/велика квітка

27. Оберіть рядки, в яких допущено помилки в правописі частки НЕ

- А Сполуки умовно поділяють на полярні та неполярні.
- Б Організми поглинають тепло за незначних змін температури.
- В Частину води, незв'язану з іншими сполуками, називають вільною.
- Г Серед біологічно активних речовин є органічні та неорганічні.
- Д Ці процеси не можливо відтворити експериментально.

28. Оберіть рядки, у яких допущено помилки в правописі частки НЕ

- А Незамінні амінокислоти в організмі людини і тварини не синтезуються.
- Б У білків не має такої функції.
- В Ціанід калію – небезпечна для людини отрута.
- Г Деякі мікроорганізми неможуть використовувати кисень.
- Д Тепло надворі, немає ні дощу, ні холодного вітру.

29. Оберіть рядки, у яких допущено помилку в правописі частки НЕ

- А Ні, не має на світі кращого неба, ніж небо України (Я.Гоян).
- Б Ми всі вечеряли вкупі й ні за ким не боліла душа (В.Думанський).
- В Невесела у Шевченка зимою та восени хата (С.Васильченко).
- Г І суму мов не було (С.Васильченко).
- Д Але йому неталанило в житті (Б.Антоненко-Давидович).

30. Оберіть рядки, у яких допущено помилку в правописі частки НЕ

- А Довго не міг вимовити ні слова (І.Багряний).
- Б Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне (М.Коцюбинський).
- В Сердитий вітер доганяв не зграбну тріску.
- Г Невесела вечеря... (С.Васильченко).
- Д Траву нескошено.

31. Прочитайте фрагмент тексту

А (1)не/далечко від цього дуба, на пагорку, здіймалася (2)не/оковирна купа — житло (3) не/втомних мурах. Якось тихого вечора Улянка побачила безліч (4)не/великих бабок, які низько снували над мурашником. Це зацікавило дівчинку. І вона (5)не/пішла звідси, доки (6)не/знайшла розгадки. У мурашнику виплодились мурахи з крильцями. Вони (7) не/квапно одна за одною злітали в повітря, і тут їх на льоту хапали хижі бабки.

Одна бабка, ще (8)не/встигнувши проковтнути комаху, тримала її в роті. Дівчинка підгляділа ще одну (9)не/розгадану досі маленьку лісову таємницю... (За О.Донченком).

Частку НЕ потрібно писати окремо в словах, позначених цифрами

- А 1, 2, 5, 6
- Б 2, 4, 8, 9
- В 5, 6, 7, 8
- Г 5, 6, 8, 9
- Д 3, 4, 8, 9

32. Позначте рядок, у якому з усіма словами потрібно писати окремо частку НЕ

- А не/досліджені ще питання; не/зчувся, як заснув; не/спитавши дозволу
- Б не/зводячи очей, не/привітно шуміли, не/здужав підняти
- В будинок не/збудований; трохи не/дочуваючи; не/перевірений досі текст
- Г не/можна передбачити; не/чуваний успіх; нічому не/навчено
- Д не/захищений від вітру сад; не/просячи допомоги; не/потрібно поспішати

33. Позначте рядки, у яких з усіма словами потрібно писати окремо частку НЕ

- А не/підписати наказ, не/відкриті материки
- Б не/читаючи текст, тему не/розкрито
- В не/виконали завдання, не/органічні речовини
- Г бути в не/волі, не/велика квітка
- Д не/очікувана відповідь, не/значні помилки

34. Окремо треба писати частку НЕ

- А очікувати не/відомого в майбутньому
- Б не/добудований завод
- В не/виконавши домашнього завдання
- Г будматеріалів не/має на складах
- Д не/даремно ми сюди повернулися

35. Окремо з усіма словами потрібно писати частку НЕ в рядках

- А не/дочувши, не/гаючи, не/роздумуючи, не/кажучи, не/дооцінюючи
- Б не/спинивши, не/допускаючи, не/здужаючи, не/перестаючи, не/дочуваючи
- В не/зупиняючись, не/віддавши, не/чекаючи, не/діставши, не/подолавши
- Г не/договоривши, не/спитавши, не/переживаючи, не/дбаючи, не/хтуючи
- Д не/вибираючи, не/переконавшись, не/втручаючись, не/розбиваючи, не/розчесавши

36. Разом з усіма словами потрібно писати частку НЕ в рядках

- А не/збиране молоко, не/розібрана постіль, ще не/написані вірші
- Б не/зламний дух, не/заповнена таблиця, не/переконливі аргументи
- В не/розплетені коси, не/розібрані досі речі, не/випасена худоба
- Г не/очікувана радість, не/розіслані запрошення, не/вимовні почуття
- Д не/скошене поле, зовсім не/зрозумілий підпис, не/виконані вправи

37. Неправильно вжито прийменник ПО у словосполученнях

- А сусідка по кімнаті
- Б мураха повзе по руці
- В вітер гуляє по полю
- Г пропустити по хворобі
- Д по проханню клієнтів

38. Неправильно вжито прийменник у словосполученні

- А помилитися через неухважність
- Б забезпечити у разі необхідності
- В зробити відповідно до вимог
- Г називати учня на ім'я
- Д розглядати згідно теорії

39. Неправильно вжито прийменники у словосполученнях

- А по всіх правилах
- Б сміятися над кимось
- В вистава за п'есою І.Карпенка-Карого
- Г прийти о п'ятій годині
- Д згідно з постановою уряду

40. Неправильно вжито прийменники у словосполученнях

- А за певних обставин
- Б зробити на замовлення
- В цікавий по змісту
- Г не по нашій вині
- Д зупинитися на вимогу

41. Неправильно вжито прийменники у словосполученнях

- А залучити до роботи; за два кроки
- Б у вісім годин; на протязі тижня
- В щодо участі; агенція з нерухомості
- Г прийти у справі; з приводу пропозиції
- Д завдання з мови; витяг з протоколу

42. Позначте рядки, у яких немає помилок у вживанні прийменників

- А українець за походженням; відповідно до наказу
- Б в значній мірі; вдячні за запрошення
- В вступив у силу; спитав зі страху
- Г відійшов від столу; брати до серця
- Д приходити по понеділках; протягом тижня

43. Позначте рядки, у яких немає помилок у вживанні прийменників

- А мати на меті; поставити на ноги
- Б працювати над книгою; повідомити про зарахування
- В дякуючи підтримці; на шкоду
- Г втілювати у життя; краєвид через вікно
- Д проти ночі; про людське око

44. Позначте правильні варіанти перекладу словосполучення або словоформи

- А в одиночестве – у самотині
- Б во главе – на чолі
- В по крайней мере – по крайній мірі
- Г благодаря поддержке – дякуючи підтримці
- Д во вред – на шкоду

45. Позначте правильні варіанти перекладу словосполучення або словоформи

- А иметь в виду – мати на увазі
- Б по требованию начальника – по вимозі керівника
- В внедряют в производство – впроваджувати у виробництво
- Г по выходным – по вихідних
- Д по вкусу – по смаку

46. Позначте рядки, у яких усі службові слова є сполучниками

- А зважаючи на, чи... чи, так що, щоб
- Б нібито, притому, хоч би, абиде
- В тому що, через те що, перед тим як, для того щоб
- Г ані... ані, або, зате, дарма що
- Д через те що, скільки, проте, назустріч

47. Позначте рядки, у яких усі службові слова є прийменниками

- А коло столу, діяти за наказом
- Б виглядати з-за дерева, запізнитися через транспорт
- В ішов назустріч, край лісу
- Г гарно навколо, передати по радіо
- Д протягом року, бігти попереду

48. Позначте рядки, у яких є формотворчі частки

- А Ну, як таки, щоб воля — та пропала? (Леся Українка).
- Б Красо моя молодая, Горенько з тобою! Жить би, жить та.. красою Людей веселити. Так же ні (Т. Шевченко).
- В Очі її, звернені саме на мене, сяли фосфоричним світлом якимсь і видалися мені незвичайно великі... (О. Кобилянська).
- Г Перебалакайте по телефону з друкарнею.., хай вона зараз вишле мені 5-6 примірників книжки (М. Коцюбинський).
- Д Знай, що людська мисль, Що людська творчість — це найбільша мука, Найбільша радість на планеті нашій (М. Рильський).

49. Позначте рядки, у яких сполучник ТА вжито у протиставному значенні

- А Запахла осінь в'ялим тютюном, Та яблуками, та тонким туманом (М. Рильський).
- Б Вже й по тюрмах їх [співців] саджали, Та ніщо не помагає, їх пісні ідуть по людях (Леся Українка).
- В Робота ця не важка, та, власне, й ніякої роботи нема (Б. Антоненко-Давидович).
- Г Ще треті півні не співали, Ніхто ніде не гомонів, Сичі в гаю перекликались, Та ясен раз у раз скрипів (Т. Шевченко).
- Д Лікарку аж пересмикнуло всю від такого... слова, та ще з уст літнього казаха (Б. Антоненко-Давидович).

50. Позначте рядки, у яких сполучник ТА вжито в єднальному значенні

- А Ти мене не бійся. Я не такий, щоб зрадити людину, та ще таки добрячу (Леся Українка).
- Б Данило посміхнувся: йому сподобалась дівоча безпосередність, її тривога, та й личком і станом дівчина була наче виворожена (М. Стельмах).
- В Реве та стогне Дніпр широкий (Т. Шевченко).
- Г Журився цвіркун під пічкою, та нещасна мати тихо оплакувала свого старшого сина (О. Довженко).
- Д Все минеться з роками, доля сивою стане, та лишиться кохання, як було, — молоде (М. Ткач).

ЛІТЕРАТУРА

1. Арполенко Г. П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. Київ : Наук. думка, 1980.
2. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії. Київ : Наук. думка, 1991.
3. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. Київ : Либідь, 1993.
4. Вихованець І. Р. Займенник // Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2004. – С. 188–189.
5. Вихованець І. Р. Дієприслівник // Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2004. С. 155–156.
6. Вихованець І. Р. Прислівник // Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2004. С. 528–529.
7. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. Київ : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004.
8. Городенська К. Г. Числівник // Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2004. С. 793–795.
9. Гнатюк Г. М. Дієприкметник // Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2004. С. 153–154.
10. Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. Київ : Наук. думка, 1982.
11. Грищенко А. П. Прикметник // Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2004. С. 526–527.
12. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Донецьк : ДонДУ, 1996.
13. Коць Л. М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові. Київ : Вид-во АН УРСР, 1964.
14. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія : У 2-х ч. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1961. Ч. I; 1964. Ч. II.
15. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. Київ : Рад шк., 1974.
16. Озерова Н. Г. Іменник // Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2004. С. 217–218.
17. Плющ М. Я. Граматика української мови : У 2 ч. Ч. I. : Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ : Вища шк., 2005.
18. Русанівський В. М. Дієслово // Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2004. С. 156–158.
19. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ, 1971.
20. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1969.
21. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. 3-є вид., доп. Київ : Вища шк., 2002.
22. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. 4-е вид., стереотип. Київ : Вища шк., 2003.
23. Український правопис / Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні НАН України; Ін-т української мови НАН України. Київ : Наук. думка, 2007.

РОБОЧИЙ ЗОШИТ
для учнів лінгвістичної школи
Малої академії наук України

Морфологія

Частина II

Відповідальні за випуск – О. В. Лісовий, Т. В. Пещеріна

Дизайн обкладинки – О. Ю. Пішко

Верстка – Л. В. Северенчук

